

Dési János

Az elpusztított zsidó élet emléke Kárpátalján

Amikor ezeket a sorokat írom, dül a háború Ukrajnában. Kárpátalját és Galíciát – azokat a területeket, ahol az interjúink készültek – a harci cselekmények (még?) nem érintik közvetlenül. De egy dolog biztosan látszik ezekben a pillanatokban is, amikor száz- és százezrek hagyják ott az otthonukat és kénytelenek elmenekülni: Kárpátalján, ahol a holokauszttal véget ért a zsidó kultúra, most gyakorlatilag az a magyar is felszámolódik, ami még eddig megmaradt. A túlélő és 1945-ben visszatérő zsidóság többsége már régen elhagyta az országot. Az elmúlt évtizedekben pedig a magyarok vándoroltak el nagy számban – persze ukránok, ruszinok is jócskán, csak hogy az ő számuk nem csökkent. A munkaképes korúak után most az öregek közül is, aki csak teheti, a családja után menekül. És újak jönnek a helyükre, mert a háborús keleti területekről rengetegen menekülnek Nyugat-Ukrajnába. Vagyis hirtelen eltűnnek azok az emberek is, akiknek még akadt személyes emléke arról, milyen volt ez a vidék, amikor még éltek itt zsidók nagy számban. Az utolsó szemtanúk is elfogynak. Az újaknak már emlékeik sem lehetnek arról, hogyan éltek ezen a vidéken zsidók, magyarok, ukránok, ruszinok, romák stb. együtt. Az a rengeteg, sok órás interjú, amit az elmúlt években kollégáimmal¹ a washingtoni székhelyű United States Holocaust Memorial Museum számára készítettünk, most fájdalmasan más megvilágításba került. Ezekben az életútinterjúkban arra kértük idős interjúalanyainkat, hogy az egész életüket meséljék el. Mi csak arra gondoltunk, hogy a kegyetlen időt legalább ennyiben cselezzük ki. És nem számítottunk arra, hogy egy háborús menekülthullám söpri el végkép ezt a kultúrát. Ebben az elemzésben alapvetően a zsidó világgal kapcsolatos véleményeket, emlékeket idézzük fel, de reméljük, lesz olyan kutató, aki más szempontból is veszi majd a fáradságot, hogy átnézze és feldolgozza az *ushmm.org* internetes oldalon is elérhető eredeti interjúkat.

A trianoni döntés után sok helyen kerültek olyan zsidó közösségek is a határon túlra, amelyek magyar anyanyelvűek voltak, magyaroknak vallották

magukat, esetleg teljesen beilleszkedtek a magyar közösségek közé, még ha környezetük mindig is „zsidónak” tartotta őket. Az impériumváltással rengeteg minden megváltozott, ráadásul a bécsi döntések után sokan ismét visszakerültek Magyarországhoz, úgy, hogy ki sem mozdultak a lakóhelyükről.

Az unásig ismert vicc szerint, amikor Kohn bácsit megkérdik, hogy mesélje el az életét, ő így felel: „Hát fiam, én Magyarországon születtem, Csehszlovákiában nőttem föl, aztán megint Magyarországon éltem pár évig, majd a Szovjetunióban dolgoztam évtizedekig, és most Ukrajnában vagyok nyugdíjas.” „De izgalmas élete lehetett Kohn bácsinak, hogy ennyi helyen élt.” „Nekem? Egész életemben ki sem mozdultam Munkácsról.”

Mindez a nyelvhasználatban is jellemző. Sokan, zsidók és nem zsidók egyaránt úgy idézik fel a korszakokat, hogy „amikor csehek voltunk”, „amikor magyarok voltunk”. Miként éltek át ezeket az idők a zsidó közösség tagjai, és mit gondoltak, mit gondolnak minderről a még rájuk emlékező, de valamikor velük együtt élő nem zsidók?

Az itt feldolgozott interjúkat Kárpátalján készítettük. Korábban itt népes zsidó közösség élt együtt magyarokkal, ruszinokkal, ukránokkal. A zsidó közösség, ahogy említettük, mára gyakorlatilag teljesen megsemmisült, akit nem öltek meg, azok többsége kivándorolt. Ugyanakkor a még élő idős – magyar és ruszin – emberek emlékezetében élénken megmaradt az együttélés korszaka.

Az elmúlt években bő száz életútinterjút készítettünk elsősorban olyanokkal, akiknek még személyes emléke van az együttélésről, illetve azzal a maroknyi zsidóval, aki túlélte és ott maradt. Interjúkat nemcsak magyar anyanyelvűekkel készítettünk, akadt jó pár ruszin és ukrán válaszoló is. Külön érdekes a két csoport eltérő struktúrájú visszaemlékezése.²

Fontos módszertani kérdés volt az interjúkészítés során, hogy mi az „elbeszélte történelemre” voltunk kíváncsiak, arra, miként él tovább a régmúlt emléke. Az „elbeszélte történelem”, az *oral history* előtérbe helyezése azt is jelenti, hogy alapvetően nem

a történelmi eseményekre voltunk kíváncsiak, hanem arra, hogy miként élték át őket az emberek, illetve milyen emlékeket őriztek meg róluk. Ezért nem javítottuk a gyakori tévedéseket, rossz információkat sem – hiszen mindez hozzátartozik az emlékezethez. (Csak hogy egy példát előre említsünk: interjúalanyaink rendszeresen arról számoltak be, hogy a zsidókat a falvakból a németek vitték el, akadt, aki az oroszokra emlékezett, és csak relatíve kevesen idézték úgy fel a történeteket, hogy a magyar hatóságok szervezték meg és hajtották végre a gettósításokat és a deportálásokat. Miután egy viszonylag gyakori beszámolótypusról van szó, talán alkalmas arra is, hogy következtetéseket vonjunk le az emlékezet alakulására – és természetesen szó sincs arról, hogy történelmi ismereteinket kellene revidálni.)

Meg kell említenünk – amint erről a későbbiekben még szólunk –, hogy az interjúalanyok többsége iskolázatlan, alacsony társadalmi státusú, és viszonylag nagy arányban egy nyelvileg, kulturálisan zárt, kis közösségben töltötte el az életét. Ráadásul meglehetősen rossz körülmények, sok megpróbáltatás közepette – ami nem erősítette a szolidaritást a zsidókkal kapcsolatban.

Amiként egy magyar interjúalanyunk mondta, bár mások is fogalmaztak hasonlóan: „A zsidók egy kicsit előbb kapták meg azt, amit a magyarok valamivel később.” Az ukrán/ruszin interjúalanyok a háború előtti zsidókban, magyarokban a relatíve jobb sorsú, jobb módú embereket látták, ezért sem voltak kifejezetten szolidárisak velük. Ráadásul ők is úgy érezték – nyilván joggal –, hogy a szovjet rendszer elnyomta őket. Tehát ők is áldozatok, ahogy a zsidók és a magyarok is. Nincs mit egymás szemére hányniuk. (Most pedig az ukránok válnak nagy tömegben üldözötté ezen a földön.)

Érdekes volt tapasztalni a mai is élő antiszemita megnyilvánulásokat – később erre is majd részletesebben kitérünk – vagyis, hogy a lehető legtermészetesebben meséli el még ma is egy idős asszony, hogy a zsidók megölték „Krisztus urunkat”, ezért kell bűnhődniük, miközben egykor volt zsidó szomszédjairól, iskolatársairól tulajdonképpen nagy együttérzéssel, sőt szeretettel beszél.

Ezen a vidéken az élet mindig is nagyon nehéz volt az emberek többségének. Talán ez magyarázza, hogy sokan felhozták: a zsidók végül is jól jártak (már ha életben maradtak), mert elkerültek erről a tájról, egészen biztosan jobb életkörülmények közé. Többen sértődötten hozzátették, milyen csúnya dolog, hogy nem segítették egykori földijeiket, amikor külföldön kedvezőbb körülmények közé kerültek – miközben beszámoltak róla, hogy ezeket

az embereket hogyan rabolták ki módszeresen, különböztették meg, zárták gettóba, majd deportálták a halálba vagy a munkaszolgálatba. „Természetesen” kárpótlásról, jóvátételről, de még bocsánatkérésről sem esett szó soha.

Kérdéseinkre válaszolva sokan elmesélték, hogy a zsidóktól elvett vagyonnak mi lett a sorsa – természetesen gyakorlatilag senki semmit nem kapott vissza –, de ezen általában könnyen átsiklottak. Esetleg, ha újabb és újabb kérdéseinkből rosszállást véltek kihallani – pedig igyekeztünk mindig a semleges kérdező pozíciójában maradni –, azt hozták föl: „Tőlünk is mindent elvettek a kolhozosításkor, még az utolsó lovunkat is, akire pedig Apuka annyira vigyázott a front idején is.”

Ha szóba került, hogy sokakhoz került a zsidók holmijából, akkor általában elhangzott, hogy: „Mindenkinek vitt a zsidókéből, de mi nem, mert Anyuka nem engedte.” Aztán ha pár perc múlva egy megmaradt tárgyra mutatva kiderült, hogy az is tőlük van, gyorsan hozzátették: „Mi csak megőrzésre vetjük át, és ha kérték volna, visszaadjuk.”

Jellemző, hogy a szóhasználatban következetes volt a „zsidó” – mint „nem magyar” – használata. Az „éltek a falunkban, magyarok, zsidók és feljebb a hegyekben hucukok is” – teljesen bevett megfogalmazásnak számított. Különösen azokon a településeken, ahol ortodox, haszid zsidók éltek, akik másként öltöztek, tartották a vallási előírásokat, a szombatot, a kósert, ráadásul, sokszor „zsidóul” beszéltek egymás közt. Őket sem a magyarok, sem az ukránok nem nevezték magyarnak. Ungváron, azaz városi viszonyok között viszont közel sem volt ilyen éles különbségtétel.

Közismert ugyan, de pár szót még arról is kell szólunk, hogy a zsidóság egy része magyarnak tartotta magát, és határozottan kiállt a magyarság követelése mellett. Népszámláláskor például magyarnak vallotta magát, ezzel is erősítve azokat a magyar területi követeléseket, amelyek éppen a nemzetiségi viszonyokra hivatkoztak. Ezeket a törekvéseket azonban a hivatalosságok nem értékelték, sőt láthatóan a hétköznapi emberek is megtartották zsidók és magyarok közti distinkciót. Ez természetesen önmagában egyáltalán nem sértő, különösen egy ilyen soknemzetiségű, soknyelvű területen, ahol – amint ez a beszélgetések többségéből is kiderül – tulajdonképpen elég sokáig, a magyarok bevonulásáig, relatíve békésen éltek együtt az emberek. Kialakult egy működő, hétköznapi munkamegosztás, és mintha az akkor is élő és virulens antiszemita sztereotípiák nem akadályozták volna meg egy normális, megkockáztatjuk, sokszor már már szeretetteljes viszonyt. Barátit talán kevésbe –

bár akadtak, akik arról számoltak be, hogy zsidó és nem zsidó fiúk együtt fociztak, vagy zsidó és nem zsidó iskolatársnők meghívták egymást az esküvőjükre. Mindezzel együtt viszonylag éles volt az elkülönülés, a közösségek különválása. Ezt persze a személyes kapcsolatok időnként felülírták: akadt olyan adatközlőnk, aki egy udvarban élt egy zsidó családdal, több dologban együttműködtek (például a zsidó háziasszony elcserélte azt a tojást a magyarral, amelyikben vércseppet talált), ismert zsidó dalokat, amelyeket a szomszédjától tanult stb. De sok szempontból mégiscsak idegenek maradtak egymásnak, mint más-más közösség, kultúra tagjai.

K. Sándor (zsidó interjúalanyunk, aki a beregszászi járásban nőtt fel, de ma már az Egyesült Államokban él) Vári községről azt mesélte, hogy ott körülbelül kétszáz zsidó család élhetett. Működött zsinagógájuk, tartották a szombatot és a kósert. Édesapja gyümölcskereskedő volt, és a prágai piacig is elvitte az áruját. (A csehszlovák időkben járnunk.) Jó kapcsolatban állt a nem zsidókkal, ezért az ő ablakaikat nem dobálták be, amikor zsidóellenes atrocitások törtek ki a faluban. Ezzel együtt a magyarok bevonulását euforikus hangulatban várták, nagyon készültek rá, édesanyja kokárdát is varrt neki, hogy abban köszöntse a katonákat. Ám a hamarosan megérkező „leventék, kántorok, rongyos gárdások rettegésben tartották az ott élőket”. Hozzátette, hogy az addigi magyar igazgatás embereit – akikkel az idők folyamán kialakult valamilyen normális együttélés – leváltották, és a Magyarországról érkezettek sokkal keményebben bántak velük. Közben a nyilaspárt is megalakult a faluban, felfestették a hídra, hogy „Üsd a gaz zsidót”, és erőteljes propaganda indult a zsidók ellen. A falusi gyerekek a „Hej te bűdös zsidó...” kezdetű dalocskát énekelték nekik. Amikor elhurcolták őket, nagyon kevés együttérzést tapasztaltak. Inkább azt figyelték az emberek, mit lehet elvinni tőlük. Még hallották, amikor valaki azt kiáltja a holmijaik között turkálva: „Ez jó lesz a Magdusnak.”

Lehet, hogy interjúalanyaink életkorából is következik, de 1938–1939-ig viszonylag békés életről számoltak be (A kárpátaljai

terület két részletben, ezekben az években került vissza Magyarországhoz.) A magyarok bevonulása után azonban mindez megváltozott, a hivatalos magyar antiszemita, zsidóellenes politika felülírta az addigi szabályokat. Talán nem túl nagy merészség, ha feltételezzük: a hivatalos és Magyarországról hozott antiszemitizmus elfogadásához hozzájárultak az ezen a területen mindig is meglévő antiszemita előítéletek. A békés viszonyok között ezek általában nem okoztak gondot, de a hivatalos politika rangjára emelve a népi és a politikai antiszemitizmus egymást erősítette. Ráadásul a két háború között ez a terület Csehszlovákiához tartozott, azaz viszonylag demokratikusan működő állam volt – ehhez képest jelentett éles váltást a magyar uralom működése. Csehszlovákia jobb anyagi léte is hamar múlttá vált. Ahogy egy interjúalanyunk mondta: „a Bata cipő helyett előbb jött a szolnoki, aztán már az sem volt”. A háborús évek aztán tovább rontották a gazdasági viszonyokat, és Kárpátalja végül egészen komoly nyomorban élte túl a háborút. Volt, aki a gazdasági helyzet romlását összekötötte azzal, hogy a zsidókat kivonták a gazdaságból (és az életből – bár ez nem derült ki rögtön). Hiszen addig a legtöbb helyen ők működtették a kereskedelmet – különösen a kis településeken. „Eltűntek a zsidók, eltűntek a holmik a boltokból.”

K. László (aki zsidóként a beregszászi iskolába járt) felidézte: a matematikatanár rendszeresen azzal kezdte az óráit, hogy azért nem lehet semmit kapni a piacon, mert a zsidók mindent fölvásárolnak mások elől. Sokszor előkerült, hogy a zsidók el-

Az ungvári zsinagóga (ma koncertterem)

mentek valami jó helyre, „Palesztinyába”, ahol sokkal jobb életük lett, mintha itt – Kárpátalján – maradtak volna. M. István emlékei szerint a kevés visszatért zsidónak azt a dalocskát énekelgette néhány helybéli, hogy „menjeteK vissza Palesztinába”.

Volt két mondat, ami ezzel együtt nagyon sokszor, szinte kivétel nélkül elhangzott. Az egyik úgy szólt, hogy „legalább a gyerekeket nem kellett volna” (mármint megölni), a másik pedig: „pedig jó emberek voltak”. Ezek a megállapítások nemegyszer még azoktól is elhangoztak, akik amúgy meglehetősen előítéletesen beszéltek a zsidókról. Hogy rögtön az elején erre egy jellemző példát mutassunk: „Szombatonként a zsidók semmit se dolgoztak. A falubéli gyerekeket kérték meg még arra is, hogy meggyújtsák a tüzet. De én sosem mehettem át hozzájuk, mert a szüleim azt mondták, ne menjek a zsidókhöz, mert betesznek egy hordóba.” (Cs. Mária, Körösmesző.)

A körülményeket, a viszonyokat megidézendő, álljon itt először Beregszász, Nagyszőlős és Magyarkomját példája.

„SZOVJET MENÓRA” BEREGSZÁSZBAN

Kárpátalján és így Beregszászban sokáig virágzó zsidó élet volt. Bizonyíték erre a kisváros egykori számtalan zsinagógája, a mikve, a zsidó boltosok üzletei, házai. A holokausztot nagyon kevesen éltek túl, a visszajötték közül pedig többen a szovjet rend-

A beregszászi zsinagóga egykor...

szert áldozatai lettek.³ a megmaradt maroknyi közösség egy része a hetvenes években vándorolhatott ki, a maradék 1990 környékén távozott. Nagyon-nagyon kevesen maradtak, de maradtak.

A csinos kisváros középpontjában, a főtéren valójában egyetlen impozáns épület állt, a zsinagóga, amely még 1883-ban épült.

...a hetvenes években...

...és ma

A háború után a megmaradt zsidóság továbbra is zsinagógaként próbálta fenntartani az épületet. 1947 júniusában a szovjet hatóságok „újraregyszteték” mint zsinagógát. Dupka György kutatásai szerint a nagy ünnepeken még 1950-ben is 400-450 ember gyűlt össze benne imádkozni.

A sztálini zsidóellenes politika és közhangulat, illetve az általános vallásellenesség nem segítette sem az épület, sem a közösség fenntartását, ennek ellenére egészen az ötvenes évek végéig sikerült elkerülni, hogy az épületet államosítsák. Igaz, közben a hívek száma is gyorsan csökkent: egy belügyi jelentés szerint az ötvenes évek derekán jó, ha 20-50 fő járt imádkozni a zsinagógába, és nekik, a hatóságok szerint, nem volt szükségük ekkora épületre. A városi tanács véglegesen 1958-ban sajátította ki az épületet – cserébe egy jóval kisebbet adtak át valási célra.

Ezekben az időkben állítólag raktárnak használták a volt nagy zsinagógát. Az egykor csodált épület pusztulásnak indult. Még a hruscsovi időkben hátrózták el a felújítását, méghozzá kulturális intézményként, afféle művelődési házként. A kor szokásainak megfelelően, nemcsak belül szabták át felismerhetetlenségig az épületet, de kívülről egyfajta „szarkofágot” építettek köré – hasonlót, mint Pesten a Corvin áruházra –, elrejtve az épület eredeti szépségét és természetesen minden zsidó jellegét. A belső teret felosztották, a tóraszekrény helyét elfalazták, és könyvtárat rendeztek be az épületben, a felfelé megosztott belső térben pedig egy színház-helyiséget is kialakítottak. A plafonon lévő freskót alumíniumborítással takarták le. Egyes elbeszélők szerint először megpróbálták lekarnálni a képeket, majd látva, hogy az nem olyan egyszerű, úgy döntöttek, hogy egy álmennyezet mögé rejtik a vallási jellegű képet.

Egyes elbeszélések szerint a városi építész vagy esetleg a kivitelezésen dolgozó munkások szerettek volna valamit megőrizni az épület zsidó jellegéből, de ennek ma már semmi nyomát vagy bizonyítékát nem találjuk. Sokan azt is nagy eredménynek tartják, hogy nem rombolták a földig, mint oly sok hasonló épületet erre felé.

Az építkezés hosszan elhúzódott, állítólag nem volt rá elég pénz, így évekig éktelen-

kedett a felállványozott, pusztuló zsinagóga a szovjetizált városka főterén. Bár a források ebben a kérdésben ellentmondóak, valamikor a hatvanas évek legvégén, a hetvenes évek elején lettek készen a munkálatokkal, Homoki József városi építész tervei alapján, afféle „szocialista konstruktivizmus” stílusában.

Ekkor rendelték a bejáratnál szemben lévő falon ma is látható mozaikot. Az 1969-ben készült műalkotója minden bizonnyal Medveczky Miklós, 1930-ban született kárpátaljai festő, képzőművész lehetett. (A kép jobb oldalán látható cirill betűs szignója és a 69-es évszám.) Az egész falat beborító alkotás első pillantásra nem különbözik a korszak szokásos szovjet alkotásaitól. Ukrán népviselet hordó, meglehetősen sematikus ábrázolt, táncoló fiúk és lányok láthatók rajta, növényi motívumokkal körbevéve. A mozaik két oldalán azonban egy-egy félbevágott, felfelé meredő ágú fa is látható. Az egyiknek felfelé három, a másiknak négy karja van. Bizony, ha a két „fát” összeraknánk, egy stilizált menórát kapnánk. Ráadásul a kép bal oldalán egy jól felismerhető, valódi menórarészlet is látszik. Márpedig ez mégsem lehet véletlen egy zsinagógában. Medveczky minden bizonnyal azzal a trükkel próbálta az éber szovjet hatóságok tekintete elől elrejteni a zsidó motívumot, hogy fának álcázta és kettévágta. Hogy tényleg nem vették észre, vagy csak nem akarták észrevenni, nem tudhatjuk. Az azonban biztos, hogy a szovjet időkben így mégiscsak visszakerült valami a volt zsinagóga szétszabdalt belső térére, amely, ha elrejtve is, de az épület egykori használatára emlékeztetett.

A beregszászi zsinagóga belső mozaikképe, és a „rejtett menóra”

2014-re az épület, amely előtt egykor még egy „közadakozásból” épült Lenin-szobor is állt, ismét teljesen lepusztult. Ekkor határozta el a városi tanács, hogy ha felújítani nincs is pénze, legalább egy hatalmas, az egész homlokzatot betakaró molinóval leplezi a pusztulást. A molinóra pedig a régi, szépséges zsinagóga homlokzatának a képét tették, ukrán, magyar és európai uniós zászlóval díszítve. Így, ha ma már nincs is sok esély rá, hogy ismét zsinagógaként állítsák helyre az épületet, a Beregszászban sétálók legalább maguk elé képzelhetik, milyen lehetett, amikor éltek még itt zsidók, jelentős számban.

FOCILABDA KAPEDLIBŐL

Nagyszőlős jellegzetes kárpátaljai posztszovjet városka, ahol nyomokban még felsejlik a hajdani monarchia viszonylagos jóléte. A szovjet idők jegyei még messze nem tűntek el, miközben már láthatók az új idők új építményei is: szép kávézók, egy-két normális vendéglő, tisztos üzlet – és közte mindaz, ami a szovjet idők igénytelenségét, szegénységét jelentette. (Most miként változik majd meg ez a világ, nem tudhatjuk még.)

Nagyszőlősön a XVIII. századtól már biztosan éltek zsidók. Szépen gyarapodó, erős közösség volt. Híres haszid rabbik, később sok cionista szervezet működött itt. Egyre bővülő intézményhálózat, épülő zsinagógák és viszonylagos biztonság jellemezte a várost jó ideig. Az első világháború után itt telepedtek meg és kaptak munkát a Galíciából menekülő zsidók, és azok a zsidó hadifoglyok is, akik itt reméltek biztonságot, munkát, ellátást. Köztük volt a híres rabbi, Hajim Horowitz is, akit később a magyar hatóságok közreműködésével öltek meg családjával együtt 1941-ben Kamenyec-Podolszkijban.

A negyvenes évek legelején a város lakóinak bő harmada, több mint 4 ezer ember tartozott a zsidó közösséghez. A húszas években, a demokratikus Csehszlovákia idején a 36 tagú városi tanács 11 tagja a Zsidó Nemzeti Párt küldötte volt, még az egyik polgármester-helyettest is ők adták.

Az első bécsi döntés után a város Magyarországhoz került, és a magyar királyi csendőrség és hivatali apparátus brutális közreműködésével (jogfosztások, kamenyec-podolszkiji mészárlás, gazdasági megsemmisítés, gettósítás, Auschwitz) a városban néhány év leforgása alatt többé-kevésbé véget ért a zsidóság története.

Szombat délelőtt van, kedvesen süt a nap. Neki-vágok a megmaradt kis utcáknak, arrafelé, ahol egykor a gettót berendezték. Egy emléktáblát is találok róla. A főtéren a legutóbbi háborúk áldozatainak az emlékműve, az afganisztáni harcoktól kezdve a 2014-ben kirobbant ukrán–orosz háborúig. A sarkon egy szovjet idők idéző boltocskája, üres pultokkal, mellette egy másik üzlet, amely még Bécsben is megállná a helyét. A vásárlók az előbbiben nézgetik az üres húsoskampókat és a másodlagos frissességű felvágottakat – úgy látszik a szokás nagy úr. Kicsit beljebb megyek, és egy szépen rendberakott épülethez érek, ez a zsinagóga. Megállok a kerítésnél, jobb kezemmel rázogatom a kilincset, zárva. A ballal kapedli után kutatok, hátha szükség lesz rá. És ekkor látom, hogy jön kifelé egy úr, kapedlival a fején.

– *Git sábesz* – köszönök neki.

– *Git sábesz* – felel, és várakozón néz.

Eddig egyszerűen ment, de hogyan tovább? Errefelé elég nagy a nyelvi kavargás. A legegyszerűbb utat választom:

– Jó szombatot, beenged?

Nem is különösebben lepődik meg, nyitja a kaput, és már tessékel is befelé. Ő itt a *raevkol*, Weiss Miklós úr. Büszkén mutatja, hogy részben

A nagyszőlősi zsinagóga egykoron

A nagyszőlősi zsinagóga belső tere napjainkban

magyar állami segítséggel elkezdték az épület felújítását. A szovjet időkben tornateremnek használták, és igyekeztek minden olyasmit eltüntetni az 1874-ben felavatott épületről, amely emlékeztetett egykori használóikra, az itteni zsidókra. A tető készen van, a vízelvezetést megoldották – de bent csak a csupasz téglafalak állnak. Mi tagadás, a pucérra vetkőztetett fal, az ablakokon betörő fény egészen különös hangulatot teremt. A pusztulás és a feltámadás egyszere. Vagy legalábbis a reményét. Hiszen kérdés, honnan lesz pénz a folytatásra. A háborúban álló Ukrajnának jó ideig kisebb gondja is nagyobb lesz ennél.

Mindenesetre, jobb a helyzet, mint amikor tornaterem működött itt, ráadásul azzal, hogy a tető már készen van, megállították a további pusztítást. Weiss a felújításról magyaráz, és elmeséli, hogy amikor kiemelték az egyik ablakkeretet, az egyik résben szalmával kitömve két labdává egybegyűrt kapedit találtak. Minden valószínűség szerint a '44 tavaszán a gettóból ide összegyűjtött gyerekek játszhattak vele – életükben utoljára. Mivel már semmijük sem maradt, így készítettek labdát maguknak. Azután, amikor elvitték őket, utolsó kincsüket el-

rejtették – talán bíztak benne, hogy még visszajönnének.

Megyünk fel a lépcsőn, egy kis szobában ketten imádkoznak, orosz anyanyelvű zsidók, akik az ország belsejéből kerültek ide. Az egykor itt élőket megölték, a visszajöttek nagy része a háború után vándorolt ki, sokan a nyolcvanas-kilencvenes években. Az utolsó zsidók, amint a magyarok, most mennek el. És most már az sem valószínű, hogy újak jönnek helyettük. Könnyen lehet, hogy megint az enyészet ideje következik.

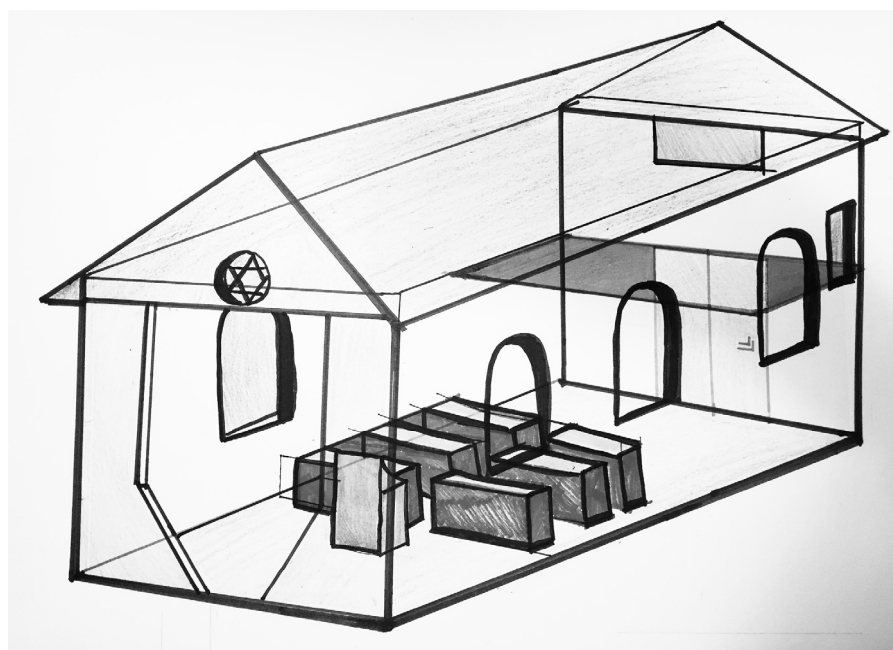
A MAGYARKOMJÁTI (ВЕЛИКИ КОМ'ЯТИ/VELIKI KOMJATI) ZSINAGÓGA

Magyarkomját a nagyszőlősi járásban található. Az 1941-es népszámlálás szerint a 4000 lakosú településen valamivel több mint 400 zsidó élt. A közösség minden valószínűség szerint ortodox volt.

A településen egy kicsiny, favázás, vályogfalu zsinagóga épült, valószínűleg az 1910-es években.⁴ Né-

Az egykori magyarokmártói zsinagóga napjainkban

A magyarokmártói zsinagóga rekonstrukciója (Bálint Júlia rajza)

hány fém ablakkeret mellett megmaradt a hátsó fal Dávid-csillaga, amelyben, a maradványokból ítélve, színes üvegek lehettek. A meglehetősen egyszerű munkát minden valószínűség szerint helyi mesterember készíthette. (Hasonló ablakok találhatóak például a nem túl távoli nagyszőlősi zsinagóga épüle-

tén is. De hogy érdekesebb legyen a dolog, a jeruzsálemi Jad Vasem Múzeum gyűjteményében is van egy Csehszlovákiából származó, Dávid-csillag, ami minden bizonnyal hasonló ahhoz, ami itt lehetett.)

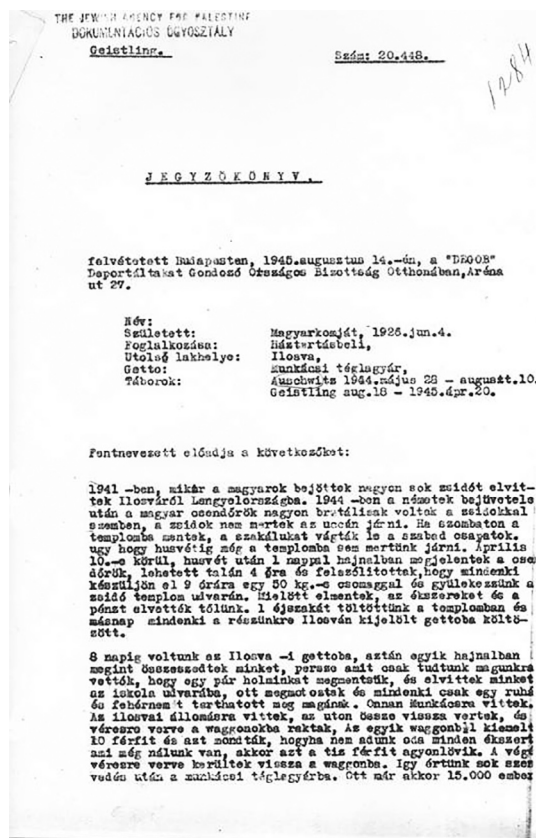
A zsinagógának a nyugati oldalon volt a bejárata. A bejárat ajtó felett, az épület nyugati oldalán helyezkedett el az *ezrát násim*, a női karzat. Ennek nyomai még ma is láthatók. Az oldalon található méretes nyílás fényt biztosított, és valószínűleg szellőzést is. A női karzat keletre nézett. A terem közepén, keletre tájolva lehettek a széksorok a férfiak használatára. A hátsó, zárt fal előtt állt a frigyszekrény. Ezt a falat valamikor kibontották, ma is itt lehet bejutni, bemászni. A frigyszekrénynek, a Tórának nyoma sincs, hír sem maradt róla. Valószínűleg a bútorokkal együtt ellopták, eltűzelhették.⁵

Ami a helyi zsidók történetét illeti, azt tudjuk, hogy már 1941-ben is hurcoltak el innen zsidókat Kamenyec-Podolszkijba. 1944. április elején a VIII. csendőrkerületben lévő Magyarokmártó zsidóit egyetlen nap alatt gyűjtötték össze (a férfiak egy része akkor már régóta munkaszolgálatban volt), és az első éjszakát egy háború utáni feljegyzés szerint a pincny zsinagógában, illetve annak a kertjében töltötték el, majd innen vitték őket előbb az ilosvai gettóba, majd a munkácsi Sajovicstéglagyárban kialakított gettóba.

Itt 1944. május 15-én vagonírozták be az embereket, és a legelső transzporttal vitték őket Auschwitzba.⁶

A háború után egy darabig üzlet működött az üresen maradt zsinagógában, majd raktárként a helyi fogyasztási szövetkezet tulajdonába került.

DEGOB-jegyzőkönyv a deportálásról

A kilencvenes évektől már nem használták semmi-
re. Egy gazdasági udvarban állt, és a mind inkább
szétrohadó épületben szemetet, felesleges dolgokat
tároltak, és tárolnak ma is. A közösség tagjai meg-
lehetősen szegények lehetnek – erről tanúskodnak
azok a megmaradt jegyzőkönyvek is, amelyeket
a csendőrök vettek fel, amikor elkobozták az em-
berek megmaradt értéktárgyait.

A falucska ma is rettenően szegény. Néha egy-
egy helyi vezetőnek eszébe jutott, hogy ha a zsiná-
gógát felújítanák, azzal felhívhatnák magukra a fi-
gyelmet, esetleg valami turizmust és talán zsidó
tőkét is vonzhatnának ide. De aztán soha nem tör-
tént semmi, pedig akkor még béke volt Ukrajnában.

AHOL MINDENKIT ÉRT SÉRELEM

Interjúink zöme magyarul készült, de ukrán és ru-
szin nyelvűeket is felvettünk. Különösen az után tö-
rekedtünk erre, hogy feltűnt: a magyarok és a ru-
szinok/ukránok mennyire másként emlékeznek az
együttélésre. A magyaroknak rendszerint jobb vé-
leményük volt a zsidókról, mint a ruszinoknak vagy

az ukránoknak. Ezt persze magyarázhatja a későbbi kisebbségi sors, amely megértőbbé tette a magyarokat, vagy akár az is, hogy a háború előtt az ukránok és a ruszinok általában igen szegényen éltek, rosszabb körülmények között, mint a magyarok vagy a zsidók többsége.

A legidősebb beszélgetőtársunk 1918-ban született, a legfiatalabb 1940-ben, a többségük 1924 és 1936 között. Elsősorban nem zsidókat, hanem úgynevezett *szemtanúkat* kerestünk. Interjúalanyaink között mindössze három zsidó volt, és közülük csak egy él ma Kárpátalján: egy Auschwitzot megjárt asszony, aki rokonságának egy részét a kamenyec-podolszkiji tömeggyilkosságban veszítette el. (A másik két zsidó interjúalanyunk az Egyesült Államokban él.) Ungváron, Huszton és talán Munkácscon áll egy-egy kis működő zsinagóga, imaterem, Nagyszőlősen – mint említettük – most építik újra, de a szertartáshoz szükséges *minjen* – a tíz felnőtt férfi – nem nagyon jön össze sehol sem, pedig van, ahol a szombatosok is eljárnak a zsinagógába, és őket is beleszámítják, mint például Beregszászban.

Interjúalanyaink többsége falusi környezetben élte le az életét. Különösen a nőkre jellemző, hogy alig-alig hagyták el közvetlen szülőföldjüket, már a szomszéd falu is távolinak számított nekik. Legtöbben alacsony iskolázottságúak, a relatíve kevés osztályt is több nyelven végezték. A legtöbben még az elemi iskolát sem egy nyelven végezték, ráadásul hol a cseh, hol a magyar iskolarendszer szerint, hogy aztán a szovjet világban végképp kihulljanak az oktatásból. Az ukrán válaszadóink még a magyaroknál is alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkeztek, hiszen – mint említettük – a háború előtt inkább ők voltak a szegényebbek, akik így iskolai oktatáshoz is nehezebben jutottak.

A sokszor változó nevű Kárpátalján gyakorlatilag kivétel nélkül különösen nehéz élete volt mindenkinek, rengeteg méltánytalanság érte az embereket, egyénileg és csoportosan is. A tömeges represszióknak a zsidókon túl áldozataivá váltak a magyarok vagy például a kulákok is. Túlélőkként, a saját szemszögükből sokszor beszéltek arról, hogy az összegyűjtés, a táborba zárás vagy a tömeges halál nemcsak a zsidóknak jutott osztályrészül – még ha tudjuk is, hogy a zsidóknak minősítetteknek szinte esélyük sem volt a túlélésre.

Nem zsidó interjúalanyaink többsége sokgyermekes családban született (nem ritkán hatan-nyolcan voltak testvérek, de egy tizenhat gyermekes család is akadt), az anyáknak nem volt munkahelyük, ott-hon voltak a gyerekekkel, és az általában kicsiny gazdaságban tevékenykedtek. A férfiak parasztok, egyéni gazdálkodók voltak, vagy mesteremberként

próbálták eltartani a családjukat. A legtöbben kiszámítható szegénységben éltek, rengeteget dolgoztak, cserében nem éheztek, nem fáztak. Elbeszélé-sükben sokan emlegették a helyi közösség összetar-tó, segítő erejét.

A háború előtt a magyar–zsidó–ruszin közösségek viszonylag jól megfértek egymással: szigorú tár-sadalmi munkamegosztásban, szerepek szerint, éle-sen elkülönülve, mégis együtt éltek. (Arra a kérdé-sünkre, hogy meghívták-e a zsidó ismerőseiket a házi bálókba, interjúalanyainktól határozott „nem” volt a válasz, arra pedig, hogy esetleg tudnak-e ve-gyesházasságról, elnéző mosoly vagy legyintés.)

A magukat ruszinként vagy ukránként meghatá-rozó interjúalanyaink elég kritikusak voltak a bevo-nuló magyarokkal kapcsolatban. Sok bántásról, at-rocitásról számoltak be, de olyan is elhangzott, hogy a magyarok kivégeztek öt ukrán civilt, amiért a szabad Ukrajna mellé akartak állni. Mások úgy tudták, hogy akik az ukrán nacionalisták (az ún. Kárpáti Szics) mellé álltak, azokat felakasztották a magyarok, és Körösmezőn elrettentésül három bi-tófát is felállítottak. Mindez arra hangzott el példá-nak, hogy nemcsak a zsidókkal bántak el. Az ukrán származású, de magyarul tökéletesen beszélő R. Mária (Perecseny) szerint a magyarok bevonulása után nem sokkal láttak egy lovaskocsit, amin azok-nak a kivégzett ukránoknak a holttestét szállították, akik elleneztek a magyarok bevonulását.

Többen úgy emlékeztek, hogy mivel nem tudtak magyarul, rengeteg kellemetlenségük támadt, a ma-gyar hatóságok, katonák megalázták őket. Volt, aki azt idézte fel, hogy fiatal lányként magyar katonák akarták megerőszakolni. Vaszilina K. elmondta, hogy amikor a körösmezői laktanya előtt elment, hangosan, magyarul kellett köszöntenie az őrt, és ha ezt elmulasztotta, akkor bottal ráütöttek. „Min-den ukrán félt a magyaroktól.” Marija M. is arra emlékezett, hogy minden ukrán félt a csendőröktől, mert azok bottal bármikor elverhették őket. Bezzeg a cseh időkben volt, hogy ők verték el a cseh csen-dőröket, ha vitába keveredtek. Ugyanakkor mindez látszólag nem ébresztett különösebb szolidaritást az ukránokban a magyarok üldözze zsidók iránt.

A magyarok az anyaországhoz való visszatérést nagy örömként élték meg, amit általában komoly csalódás követett. Ennek oka természetesen rész-ben a háborús állapotok miatt egyre romló helyzet volt. A falusi környezetben nem említették, de a vá-rosi interjúalanyaink közül sokan veszteségként élték meg a demokratikus jogok szűkülését is: Csehszlovákia demokratikus jogállam volt – Ma-gyarországba visszatérve többen a saját bőrükön érezték, mit jelent ennek elvesztése. „De hiszen

Csehszlovákia jogállam volt!” – kiáltott fel interjú-alanyunk, a korláthelmeci D. György, akit jehovista hite miatt a csehek után megérkező magyar hatósá-gi emberek megverték, megkínóztak, börtönbe ve-tettek, és a megpróbáltatásai a szovjet időkben is folytatódtak. A csehszlovák uralom alatt „csupán” annyi hátrány érte, hogy szülőfalujában, Nagylázon a magyar katolikus pap uszítására a helybéliek kö-vekkkel dobálták meg. Ő arról is beszámolt, hogy a magyar börtönben egy szintén letartóztatott zsidó fiatalember osztotta meg vele a kenyerét, talán ezért nem halt éhen. És hogy a történelmi kavalkád teljes legyen, egy időben Rajk Lászlóval együtt volt inter-nálva, akivel emlékei szerint hosszú és érdekes ide-ológiai vitákat folytattak. A magát ruszin nemzeti-ségűnek tartó férfi egyébként hibátlan magyarság-gal beszél ma is.

A gyorsan változó hatalom – a magyar után a csehszlovák, majd újra a magyar, a keleti oldalon egy időre az ukrán, aztán a szovjet – különösen ne-hézzé tette az igazodást. Az újabb és újabb hatalmi viszonyok új és új ellentéteket generáltak az itt élők között. A Terebesfejérpatakon élő K. Miklós fel-idézte, hogy a rövid életű ukrán hatalom idején az ukránok felvonultak a faluban, és azt kiáltozták „Ki a zsidókkal! Ki a csehekkal! Ki a magyarokkal!” A gyertyánligeti Fedor S. úgy emlékezett, hogy „a magyarok bejövetelek [...] az ukrán nacionalis-ták megalapították a Volosin vezette Kárpát-Ukraj-nát. Egyetlen állam sem ismerte el az államalakula-tot, ezért nem kapott külföldről hathatós segítséget. Segítség híján Hitlerhez fordultak támogatásért, ami nagy hiba volt. Kárpát-Ukrajna különböző szervezetei jártak faluról falura nemzeti hadsereget toborozni. Mivel Hitler és Horthy szövetségesek voltak, Magyarország felszámolta az ukrán állam-alakulatot.” Fedor S. úgy vélte, ha Volosin Sztálin-hoz fordult volna segítségért, Sztálin legyőzte volna a magyarokat. Sógora is belépett a Szicsbe, Husz-ton volt az állomáshelyük. Elmondása szerint a szic-sesek és a magyar katonák nem rendelkeztek egyenlő erőviszonyokkal, mivel a szicseseknek sem felszerelésük, sem megfelelő ruházatuk nem volt. Gyertyánligeten nagyjából húsz fiatal csatlakozott az ukrán nemzeti hadsereghez, a gyertyánligeti ma-gyarok viszont feljelentették a faluban szervezkedő szicseseket, akiket a magyarok ezért kivégeztek. Fedor S. szerint a zsidók lojálisak voltak a szicse-sekhez, ellátták őket élelemmel. 1939 márciusában, a magyarok bejövetelek iskolában volt, amikor egy magyar katona végigvonult a faluban lóháton, a helyi magyarok pedig üdvözölték őt. Egyéb ün-neplésre nem emlékszik. A bevonuló magyarok gyakran kérdezték a ruszinoktól: „Tud magyarul

beszélni?” ha a válasz nemleges volt, akkor a következőt mondták: „Ha magyar kenyeret eszik, akkor beszéljen magyarul”.

K. Livia (egyik zsidó interjúalanyunk, aki már az Egyesült Államokban él) azt mesélte, hogy édesapja mindig is magyar újságokat járatott, és nagyon várta a magyarok bejövetelét. Az ünnepségre nagy magyar zászlót is varratott. Később aztán nagyon csalódott lett, de nemcsak ő, hanem a magyar szomszédjuk is. Igaz, ez a magyar szomszéd, miután a zsidókat elvitték, elfoglalta a házukat, amelyet már korábban is meg akart szerezni magának.

Cs. Mária úgy idézte fel, hogy a magyarok a ruszinokkal jó viszonyban maradtak, „ruszin testvéreknek” nevezték őket. (A ruszinok erre a jó kapcsolatra valahogy nem emlékeztek a mi interjúinkban.) Szerinte többször előfordult, hogy az augusztus 20-i budapesti ünnepségekre felvittek gyerekeket, gyakran ruszinokat is, közpénzből finanszírozva az utat. Zsidó fiatalok ugyanakkor sosem vehettek részt ezeken és a hasonló programokon. A politikai cél nyilvánvaló volt: a ruszinokat a magyarok mellé akarták állítani, részben azért, hogy a zsidókra kevésbé legyen szükség.

Persze, nem mindig ment ez ilyen egyszerűen: „1939-ben a csehek kivonultak a faluból, majd bejöttek a magyar katonák. De mellettük németek is tartózkodtak a térségben. Az uzsoki lakosok nem nagyon örültek nekik. A magyarok »bűdös ruszinoknak« nevezték [az uzsokiakat]. Többször bántalmazták a falubelieket, köztük az apámat is. Az Uzsoki-hágón volt a magyar–szovjet határ. A bátyám nem akart belépni a magyar hadseregbe, ezért átszökött az orosz területre. A háború éveiben a környéken épült az Árpád-vonal. Helyi és más városból származó, fiatal, jó munkabírású zsidókat vittek oda dolgozni. A mi házunkban is lakott három ungvári zsidó férfi. A házunkra egy háromszög volt festve, ami azt jelezte, [hogy] abban a házban ideiglenesen zsidók tartózkodnak.” (Mihajlo K., Ungvár)

Miután Kárpátalját a Szovjetunióhoz csatolták, a zsidók után a magyarok – akik kevés kivételtől eltekintve részben tettesei, részben támogatói vagy legalábbis tétlen szemlélői voltak a deportálásoknak – szintén áldozattá váltak (bár interjúalanyaink döntő többsége életkorából adódóan nyilvánvalóan nem). A szovjetekkel egy addig ismeretlen, elnyomó hatalom érkezett, egy valóban minden ízében új rendszer – sokszor idegen emberekkel –, amely egyébként nemegyszer a kevés számú, megmaradt zsidóságot sem kímélte. Rengeteg magyar férfit hurcoltak el, akik közül sokan sohasem tértek vissza. A kicsiny gazdaságokat, a jószágokat elvették, a ha-

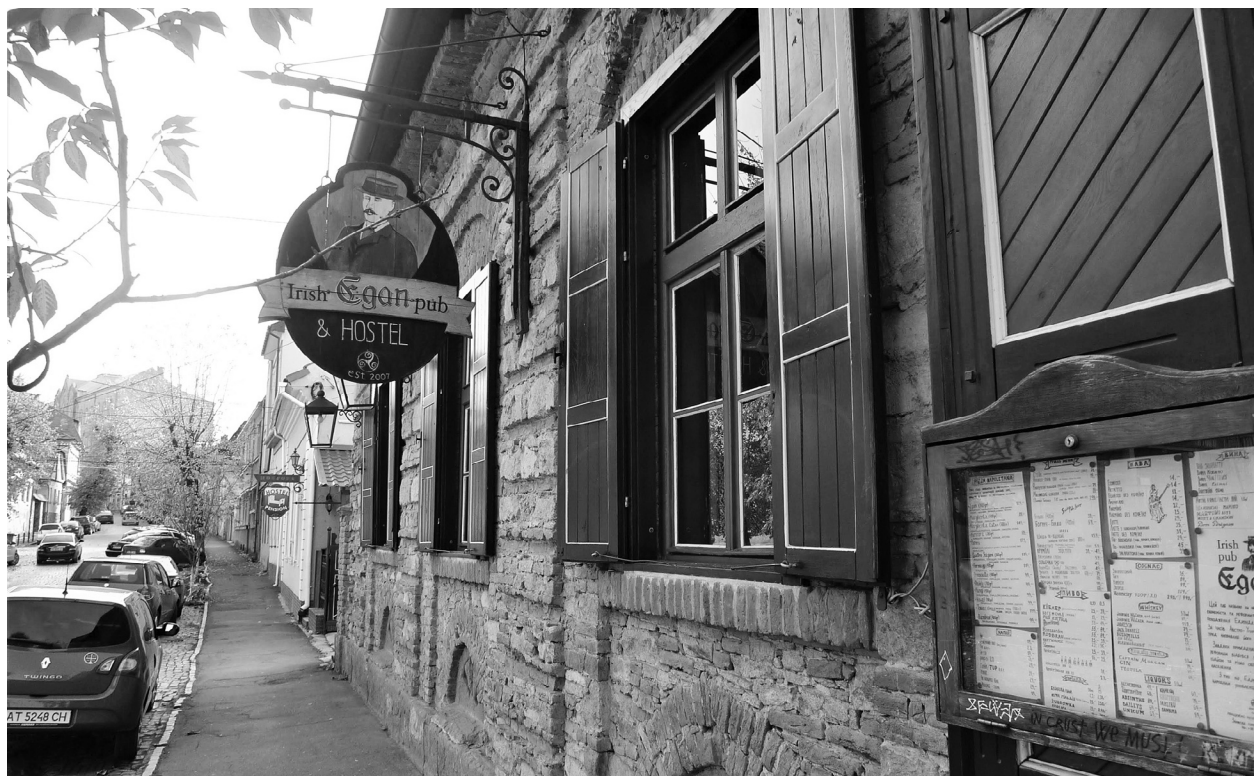
gyományos kézműipar megszűnt, ráadásul a szovjet világ első időszaka brutális szegénységben telt el. Ugyanakkor elbeszélőink többször is említették, hogy a mostani ukrán uralomnál még az „orosz” is jobb volt. „Nézzé, az oroszok sok mindent építettek, csináltak, az ukránok csak rombolnak” – jegyezte meg egyik interjúalanyunk, aki egyébként egy helyi katolikus karitást vezet, és nyakában feltűnő keresztet lógott. „Egy hibája volt a szovjetnek, hogy elnyomta a vallást” – tette hozzá, miközben elautóztunk egy hetvenes évekből ottmaradt, lerobbant, kifosztott, ajtó-, ablakkeret nélküli egykori kultúrház előtt, ahol pár fiatal lóbálta a lábát és cigarettázott unottan egy hétköznapi délelőtt. Azt, hogy most mit gondol az orosz támadás idején, már nem tudom megkérdezni tőle.

„JÓ EMBEREK VOLTAK”

Interjúink során a magyarok nem győzték hangsúlyozni, hogy a zsidók „jó emberek voltak”. Az ukránok rendszerint másként emlékeztek: „A zsidókat is besorozták, de mivel ők nagyon kövérek voltak, nem voltak alkalmasak a katonai szolgálatra, ezért inkább elrejtőztek a magyarok előtt.” (Marija M., Körösmező) A magyarok szerint a zsidók tisztességes kereskedőként dolgoztak, és készséggel adtak hiteleket a szegény népnek, és segítettek fenntartani az egyszerű, sokszor cserére alapozott kereskedelmet. A magyar visszaemlékezők még kifejezett kérdésre is cáfolták, hogy a zsidók kocsmárosokként szánt szándékkal itatták volna a népet, vagy uszoráztak volna, pedig ez utóbbi a területtel kapcsolatos antiszemita irodalom egyik fő toposzának számít. Ezzel szemben az ukránok közt akadt, aki szerint a zsidók leitatták az embereket, kihasználták, ha valaki részeg volt, csalárd üzleteket kötöttek vele, és uszorakamatot szedtek. Persze ebben sem egységes a kép. Egy másik ukrán úgy tudta, hogy a zsidók mindenkinek adtak kölcsön – például az édesanyja is „a zsidótól” kért hitelt a testvére esküvőjére, ő pedig nagylelkűen és kamatmentesen adott is nekik.

Jellemző, hogy a mai magyar kormány finanszírozta Kárpátaljai Gazdaságfejlesztési Központot éppen arról az Egán Edéről nevezték el, aki fennen hirdette, hogy a kárpátaljai embereket zsidó kocsmárosok és kereskedők fosztják ki, hitel és ital segítségével. Ungváron ma egy pub is büszkén viseli Egán nevét.

Egy magyar interjúalanyunk azt mondta, hogy a zsidók nem szerettek dolgozni, csak kereskedtek és lovakkal foglalkoztak. Érdekes, hogy a kereske-

Az Egán Edéről elnevezett pub Ungváron

delmet sokan úgy emlegették, mint ami nem is munka, még olyanok is, akik egyébként viszonylag jó emlékeket őriztek a zsidó boltosokról. „A zsidókat 1941-ben kezdték üldözni. Ennek az volt az oka, hogy a helyieket zavarni kezdte az, hogy a zsidók nem akarnak dolgozni, hanem mindig a könnyű megélhetési lehetőséget igyekeznek keresni, mint például a kereskedés.” (B. István, Rahó) Az ukrán nemzetiségű, körösmezői D. Jurij szerint a zsidók nagyon tanulatlanok voltak, épphogy csak írni-olvasni tanultak meg az iskolában. A tanulás helyett már gyerekkorukban a kereskedelemmel, a könnyű pénzszerzéssel voltak elfoglalva, és „igen ravaszak voltak” (ami persze akár dicséret is lehet): „A zsidók nagyon ravasz módon intéztek mindent, általában nem politizáltak. De volt egy titkos tanácsuk, ahol megbeszélték a dolgaikat, azonban oda senkinek sem volt rajtuk kívül bejárása.”

„A magyarok bejövetele után közvetlenül elvittek leventének. Megtanították a magyar vezényszavakat: Jobbra át! Balra át! A leventeoktatás egy iskolai órához hasonlított. Én sem akartam levente lenni, mert szlávok vagyunk és nem magyarok. A magyarok bejövetele után nem lehetett sehol élelmiszert kapni, a magyarok nem adtak munkát a helyieknek. Az ukránok egy técsői zsidóhoz jártak

dolgozni, aki alkalmazta őket az erdőben a fakitermelésnél és néha-néha abból tudtunk venni egy kis darab szalonnát” – emlékezett Vasil D. Técsőről. A császlói G. Erzsébet zsidó osztálytársa, Magda, nagyon okos volt, hozzá jártak a gyerekek számtanleckét írni, mert mindig tudott segíteni. Magdáék ugyanolyan szerény, zsuppos házban laktak, mint a többi falubéli. Az egyik zsidó családnak volt malma a faluban, ők valamivel jobb módúak voltak.

A többség szerint a zsidók inkább a „belvárosban” éltek, ott volt boltjuk, általában módosabbak voltak a helyieknél, és több nyelven beszéltek – magyarul, ruszinul és egymás között „zsidóul”. Zsidó interjúalanyunk is úgy fogalmazott, hogy otthon „zsidóul”, azaz jiddisül beszéltek. Akadnak máig emlegetett, népszerű figurák, mint „Brumi bácsi”, a rahói „Cipszeráj” közkedvelt boltosa, akinek üzlete afféle közösségi pontként is funkcionált.

L. István szerint Horthy idejében a magyarok gyakran énekelték a következő dalocskát: „Kinek zsidó lány a babája, földi mennyország a hazája”. Szálasi hatalomra kerülése után ez az ének a következőképp módosult: „Kinek zsidó lány a babája, kössön kötelet a nyakára.” R. Mária pedig így emlékezett a szövegre: „Kinek zsidó lány a babája, akassza fel a nyakára.”

A Nagydobronyban lakó B. Berta emlékei szerint „egy alkalommal a szernyei iskolában a március 15-ei magyar nemzeti ünnepen egy zsidó fiú, Schwartz József énekelte el a következő dalt: »Turul madár a követünk / hulló tolla üzenetünk. / Sapkánk mellett fehér tolla, / mintha írott levél volna. / Turul madár szállj, sehol meg ne állj! / Vidd el a mi üzenetünk: / Lesz még magyar nyár, / lesz még kikelet Kolozsvár felett, / elpusztul a határunkról a hulló sereg.«” Ezután az iskolaigazgató megjegyezte, micsoda szégyen, hogy nem akadt magyar gyerek, aki előadta volna ezt a dalt, és épp egy zsidó fiúnak kellett elénekelnie. Később Schwartz Józsi szinte egyedülként tért haza a deportálásból, és közben a házába beköltözött két falubeli, Bajusz Julis és Orbán, akik nem akartak kimenni. „Napokig üldögélt szótlánul Józsi az egykori háza előtti kapuban, aztán elment a faluból, azóta sem hallottak róla.” A kor ismert dalának szövegét egyébként egy miskolci újságíró, a hazafias és lírai dalok népszerű szerzője, Sassy Csaba írta, aki Kacsóh Pongráccal is dolgozott együtt, és akit aztán 1944-ben pár hétre a nyilasok letartóztattak, kevésbé értékelve, hogy több irredenta dalszövegnek is ő volt a szerzője.

K. Ilona Botfalváról azt idézte fel, hogy a bevonuló magyar katonák tiszteletére ünnepséget szerveztek az iskolában, és ő is szavalt egy verset: „Isten hozott szép magyar vitézek szívünk örömére / Ilyet nem látott a vidék, éppen már húsz éve. / Húsz év alatt nehéz rabság volt az osztályrészünk, / De állatok végre rabok már nem leszünk.” A versnek természetesen nagy sikere volt, a katonák nagyon örültek neki. Miután Ilona arról is beszámolt nekünk, hogy sok zsidó iskolatársa volt, megkérdeztük tőle, náluk szavalt-e zsidó gyerek. Határozottan „nem” volt a válasz, de azt hozzátette, hogy a zsidók is nagyon örültek a magyaroknak.

A zsidók Körösmezőn több éttermet és mulatásra alkalmas helyiséget is működtettek. Az egyiket egy Revi Judicha nevű zsidó nő vezette, a bordélyházat pedig a zsidó Hudi irányította. A szegényebb ruszinok gyakran jártak ezekre a helyekre, ahol lerészegedtek, eladósodtak, és ilyenkor fillérekért kicsalták tőlük a földjeiket. „Ittasan bármit aláírtak” – állította egy ukrán interjúalanyunk. Ugyanakkor a következő történetet is ő mondta el: Egyszer tizennégy bárányt vásárolt a nagyapjától a zsidó. Kiválogatta a legszebbeket. Volt köztük egy, amelyik mellett volt egy hófehér kisbárány is. Ő kislánként sírni kezdett, mert sajnálta odaadni. Erre a zsidó visszaadta a kisbárányt és a nőstény juhott úgy, hogy a pénzt sem kérte vissza értük.

Nemegyszer azok, akik jó pár, antiszemita előítélettől terhes dolgot állítottak nekünk, közben kedves történeteket is meséltek a zsidókról. Mint például K. Miklós, aki felidézte, hogy a faluja cipésze, Józsi bácsi egy zsidónál tanulta ki a mesterséget. Mellette megtanult „zsidóul” is. Józsi bácsi sokáig nem talált párt magának. Egy szép napon, keresztény létére, elment Rahóra a rabbihoz, és megkérte, hogy tanítsa meg imádkozni. A rabbi tanított neki egy imát, Józsi pedig egy hónapon belül talált párt magának, akit feleségül is vett. A faluban a zsidók csodaimájának tulajdonították a cipész szerencséjét.

A sátoros ünnepet is sokan fel tudták idézni. Ilyenkor a zsidók „kucskát” építettek, és több napon keresztül abban éltek, ott imádkoztak. „A zsidó férfiak imája nagyon látványos volt. Egy fehér lepedőszerű leplet magukra terítették. Abból szíjak lógtak ki, mindegyiknek a végén egy lakat. Azt a lakatot a homlokukra tették, majd meggyújtották a gyertyát és úgy imádkoztak. Míg a férfiak imádkoztak, addig a nők csak ültek. [...] A falusi gyerekeknek szabad volt őket nézni, sőt a kucskába [sátorba] is be lehetett menni. Sőt, pászkával is megkínálták őket.” (K. Ilona, Botfalva)

A kóser és a „tréfnyi” különbségét is sokan említették. A metszőt a falun élők közül gyakorlatilag mindenki felhozta mint a rurális környezetben fontos és jellemző dolgot. „A szombatra úgy készültek, hogy péntek délután a metsző levágta a szárnyast. A metsző idős ember volt, nagy szakállal. Volt egy lapos kosaruk, és a tyúkot csak azon lehetett a tollától megtisztítani. Csak azon és semmi más.” (K. Ilona, Botfalva) Akadt, aki egészen pontosan el tudta mesélni a kóser vágás menetét, sőt olyan is, aki maga hordta a libát vagy a tyúkot zsidó szomszédja helyett a sakterhoz. Általában felidéztek, hogy a zsidók disznót nem ettek, inkább sok szárnyast és bárányt. Még akkor is, ha a bárány drágább volt, és az egyszerű falusiak egy része azt nem engedhette volna meg magának. A körösmezői Mihajlo K. úgy vélte, a zsidók azért ettek inkább tyúkot és borjút a disznó helyett, mert azok finomabb, drágább ételek voltak. Akadt, aki arra is emlékezett, hogy a szarvasmarhának csak az első részét fogyasztották el, a hátsót eladták, mert az nem számított kósernek. Ennek az észszerű csereberének más példája is előfordult. Utaltunk már arra a beszámolóra, miszerint, ha a zsidó szomszédasszony vércseppet talált a feltört tojásban – ami már nem volt kóser –, akkor azt elcserélte a magyar szomszédjával egy hibátlanra. A szegénység sok helyen akkora volt, hogy még egy tojás elpazarlása sem fért bele. Volt, aki megemlítette, hogy a zsidó asszonyok külön fejték, hogy kóser legyen a tej. Jellemző,

hogy akik erre még személyesen emlékeztek gyerekkorukból, azok semmi meglepőt nem találtak ebben, természetes módon idézték föl, míg a háború után eszmélt nemzedék tagjai valamiképpen sértődötten említették, mintha mindez arra lenne példa, hogy a zsidók nem bíztak bennük. Elhangzott, hogy a gettóba kenyeret, zsírt és szalonnát próbáltak a zsidóknak becsempészni, egyrészt, mert már csak az volt, másrészt meg az éhezők természetesen már nem voltak abban a helyzetben, hogy válogasának. Ám nagy helyismerettel rendelkező ottani kollégám szerint az is lehet, hogy részben kitalálták ezt a segítős történetet, de annyira már nem voltak ravaszok, hogy kóser élelmiszert említsenek. Kétségtelen, hogy amikor rákérdeztünk, hogy vittek-e enni a gettóba zártaknak, igen sokszor azt felelték, hogy nem, mert nem lehetett. Többen hozzátették, hogy a „német katonák” azonnal elzavarták azt, aki próbálkozott. A magyar hatóságokat, csendőröket jóval kevesebben említették.

Jó páran emlékeztek arra is, hogy pészahkor a zsidók napokig csak maceszt ehatték kenyér helyett, és ebből megkínálták a szomszédjaikat is a macesz nagyon finom volt, mert a zsidók megengedhették maguknak, hogy drágább, minőségibb hozzávalókból készítsék – fogalmazott a rahói H. Anna, aki arra is emlékezett, hogy húst a zsidók a helybéliektől vettek. Egy száznegy éves interjúalanyunk kifejezetten megkért minket, hogy küldjünk neki maceszt, mert ő azt nagyon szerette, de azóta, hogy nincsenek zsidók, nem evett ilyet. (Küldtünk neki.)

H. Anna a szombatokat is felidézte: péntek este a zsidók kitakarítottak, aztán ünneplő ruhát vettek, a nők fehér csipkével díszített kendőt kötöttek a fejükre, a férfiak pedig fehér inget és sötét kalapot húztak. Fehér abrosz, gyertyatartó, fonott kalács került az asztalra. Szombaton sokat imádkoztak, ezen a helyi gyerekek mindig csúfolódtak. Ezzel együtt olyan zsidó nem volt, aki nem tartotta a szombatot. „Péntekenként a szombatra készültek. Szombati fő ételük a kugli volt. A reszelt burgonyát gömbölyű, lukacsos edényben süttették meg.” (K. Ilona, Botfalva.) H. Anna még a sólet receptjét is el tudta mondani: „Már pénteken megfőzték a csólenetet. Már előző napon beáztatták a hozzávaló babot. Megsütötték a libacombokat, és elkészítették a pörköltöt. Az ételek főzéséhez olyan nagy kerek agyagedényeket használtak. A zsidóknak Rahón volt egy közös kemencéjük, amelyikben minden zsidó családnak volt saját helye, hogy szombatonként ételeiket abban megmelegítsék.”

A szombatra mint jellegzetes zsidó ünnepre természetesen sokan mások is emlékeztek. Ilyenkor tüzet sem gyűjthettek a zsidók, és keresztény szom-

szédokként gyakran interjúalanyaink jártak át hozzájuk tüzet rakni, ajándékért, cukorkáért, aprópénzért cserébe. Ez meglehetősen gyakorinak számított, különösen falun. „Szombatonként a testvéremmel átmentünk takarítani vagy kidíszíteni a lakást virággal, mert ők csak ültek bent, és nem volt szabad semmit sem csinálniuk.” (K. Ilona, Botfalva.) Említettük már a körösmezői Cs. Máriát, aki azt idézte fel, hogy a szülei megtiltották neki az efféle segítséget, mondván, szombaton ne menjen a zsidókhöz, mert „beteszik egy hordóba”, és nem engedik ki többet. Ugyanő mondta el azt is, hogy a zsidó gyerekek a többiekkel együtt szombaton is jártak iskolába, de nem írhattak. Arra is emlékezett, hogy a zsidó osztálytársnője, aki ott ült vele együtt, még a cukorkáját sem csomagolhatta ki a papírból, erre is mást kért meg, mert neki ez is tiltott volt szombaton. Ő is hozzátette, hogy a szombati hangosan imádságok miatt a helyi gyerekek csúfolták őket.

A legtöbb településen működött zsinagóga, és interjúalanyaink általában emlékeztek is rá, hogy merre volt, illetve, hogy mi lett az épülettel. Magában a zsinagógában kevés kivétellel nemigen fordultak meg, bár L. István például beszámolt róla, hogy zsidó barátai bevitték, és megmutatták neki, hogy a lányok honnan nézik a férfiakat, amint imádkoznak. Volt, aki azt mondta, hogy a szülei azt tanácsolták, inkább ne menjen oda, mert még a végén a zsidók a pászkába sütik a vérért. Ez a motívum többször is előkerült, volt, aki úgy emlékezett, hogy a pap mondta neki. Egyesek ezt nevetve vagy szégyenkezve idézték föl, mondván, hogy is hihettek el ilyesmit, de akadt, aki teljesen komolyan említette (bár az nem derült ki, hogy valóban elhiszi-e).

Érdekes, hogy a keresztények nem egyszer részt vettek a zsidó ünnepeken, eseményeken, például esküvőkön, de azt szinte senki nem említette, hogy zsidók elmentek volna keresztény ünnepekre. Volt, aki elmesélte, hogy a „magyarok” Ungvárra jártak mulatni, a „cigánnyal húzatni”, de ezekben a duhajkodásokban a zsidók nem vettek részt. A magyarok rendszeresen jártak a helyi kuplerájba, de a zsidó férfiak ilyet nem tettek – állította egy idős magyar asszony. Ukrán interjúalanyaink ezzel szemben emlékeztek mulató zsidókra, sőt szerintük még a kupleráj is zsidó tulajdonban volt.

A kérdésre, hogy összejártak-e a zsidó és a nem zsidó gyerekek, a legtöbbször azt a választ kaptuk, hogy igen. Sokszor osztálytársak voltak, játszottak együtt, esetleg egymás otthonába is elmentek. Volt, aki azt mesélte, hogy a zsidó gyerekek, amikor náluk jártak, nagy titokban ettek valami tiltott dolgot, kolbászt, zsíros kenyeret, mások arra emlékeztek, hogy náluk még egy pohár vizet sem ittak.

Emlékeztek szertartásokra is. „Évente egyszer »hosszú napot« tartottak. Ezt böjt és imádkozás előzte meg. Ezen az ünnepen kivételesen a nők is lemehtettek a zsinagógába. Ha valamelyik családtagjuk meghalt, akkor napokig a földön ültek, imádkoztak és sírtak. A gyász ideje alatt ugyanazt a ruhát viselték, amelyik a hozzátartozó halálának pillanatában volt rajtuk. A szomszédok főztek nekik, és jártak tüzet gyújtani.” (G. Erzsébet)

A zsidó jellegzetességek között sokan említették a „pajszlit” (pajeszt), amelynek felidézésekor a legtöbben elmosolyodtak, ma is furcsának és idegennek érezvén azt.

A szürtei P. Béla szerint előfordult, hogy az iskolában a magyar gyerekek a zsidó fiúk pajeszát az ujjukra tekerték és húzogattak. Néha gúnyolódtak is rajtuk, de azért alapvetően békességben éltek. A nők általában azt mondták, hogy zsidók és keresztények nagyon jól megfértek egymás mellett, inkább a férfiak emlegették a gúnyolódást. Volt, aki arról mesélt, hogy a „bitang” gyerekek lekapták a kopaszra borotvált fejű nők kalapját, parókáját, és azt a hídról a folyóba hajították. „Azért volt mulatságos, mert a zsidó nőknek nem volt hajuk” – mesélte D. Elek Körösmezőről. Egy ukrán alanyunk azt idézte fel, hogy a körülmetélésre utalva azzal ugrották társaikat, „hogy az egész levágták-e, vagy csak a felét”. Hozzátette azt is, hogy sokszor leleselkedtek a mikvénél, mert érdekelte őket, hogy tényleg körül vannak-e metélve, és az hogy néz ki.

Meglepően sok beszámolót hallhattunk szegény zsidó családokról, úgy tűnik, a zsidók többsége hasonlóan szegény volt, mint a környezetükben élők. Igaz, a legtöbb helyen a „középosztály” tagjai, a módosabb kereskedők, az orvosok, az ügyvédek is nagyrészt a zsidók közül kerültek ki.

Mezőkaszonyi interjúalanyunk szerint az ott élő zsidók a többiekhez képest kifejezetten gazdagok voltak. „A két legtehetősebb zsidó Klein Menyus és Heinrich László volt. Hatalmas házzal, házi személyzettel rendelkeztek. Sok falusi embernek adtak munkát. A falusiak örültek, hogy van, aki alkalmazza őket, nem nehezteltek a zsidókra.” L. István azt is felidézte, hogy megkapta a nála valamivel nagyobbra nőtt zsidó barátja, Smilku ruháit, kinőtt cipőit, aminek nagyon örült, mert ezek jobb minőségűek voltak, mint az övéi. A nagydobronyi B. Erzsébet úgy emlékezett, hogy a zsidó lányok ruhái mások voltak, mint a falusi asszonyok bő szoknyái. Gyerekként gyakran nézték ezeket a divatos, irigyelt ruhákat, amilyenek nekik nem jutottak. Az Aknaszlatinán élő K. Margit úgy tudta, hogy a zsidóknak sok aranyuk volt, mert minden vagyonukat abban fektették.

Legalább hárman említették, hogy a zsidók bérbe adtak földet, napszámosokat tartottak, de mint elmondták, azokat mindig rendben és időben kifizették. Volt, aki hozzátette, hogy nagyon fontos volt a szerepük, mert munkát adtak a helybelieknek, más pedig azt emlegette, hogy felvásároltak terményeket, ami rettentően lényeges volt, hiszen csak így juthattak pénzhez a gazdák. Ezzel szemben ukrán alanyaink szerint a zsidók inkább kihasználták az embereket: amit olcsóbban megvettek, azt drágábban adták tovább.

MI TÖRTÉNT VELÜK?

Többen állították: a zsidók már előre tudták, hogy valami nagyon rossz fog történni velük. A többség szerint „elvitték őket”. És hogy kik? „A németek” – hallhattuk leggyakrabban.

S. Gertrúd Rahórol úgy emlékezett, gyerekkorában többször hallotta az utcán, amint az emberek egymás között arról beszélnek, hogy a zsidókat el fogják vinni. Egy körösmezői beszélgetőtársunk felidézte, hogy neki egy Berta nevű zsidó lány mondta, amikor a postán együtt álltak sorba, hogy el kell menni, mert elviszik a zsidókat, aztán a magyarok kerülnek sorra. Más is beszámolt arról, hogy a zsidók tudták, mi vár rájuk. B. Erzsébet arra emlékezett, hogy a nagydobronyi Leibovics József és családja még idejében eladta a házat, és külföldre költözött. Szerinte az oroszok vitték el a zsidókat is, ahogy a magyarokat is. Az „aki akart, azért megmenekülhetett” típusú történetek is sokszor előkerültek, még ha ezt így szó szerint talán senki sem mondta ki.

Interjúalanyaink elég pontosan írták le a katasztrófa állomását. Ungvár közelében élő emlékezőnk szerint fokozatosan romlott a helyzet, és bár a zsidók egy jó része örült a magyarok bevonulásának 1939-ben, ezt a magyarok nem értékelték az anyaországi antiszemita politika hatása alatt. Sokan elmondták, hogy először a közös iskolai osztályban jelölték meg a zsidókat sárga csillaggal, ültették őket külön, sőt, tették őket más osztályba.

A deportálást a legtöbben egyfajta felülről érkező, elháríthatatlan természeti csapásként látták, ami ellen nem lehetett mit tenni. A deportálók, az elrendelők és a végrehajtók az elbeszélésekben meglehetősen személytelenek maradtak, és bár általában emlékeztek rá, hogy ez az esemény már a magyarok uralma idején történt, ezt finoman szólva sem hangsúlyozták túl. Az összegyűjtésnek vagy az elszállításnak elbeszélőink többsége maga is szemtanúja volt. „Egy zsidó kislányt, akit nagyon sírt, durván

Zsidó temető Nagydobronyban

feldobtak a zsidókat szállító teherautóra. A zsidók könyörögtek, hogy ne bántsák őket.” (P. Júlia.) Van, aki úgy emlékszik, hogy ő maga is sírt, mint mindenki a környéken, és akadt, akinek a szülei még ennivalót is hordtak be a községi iskolákban, zsinagógákban összegyűjtött embereknek. A vasútállomás mellett lakó egyik interjúalanyunk azt mondta, hogy az apja segített néhányuknak elszökni, amikor a vonatra terelték őket.

G. Erzsébet Császlócról úgy emlékezett, hogy Schwartz Magda osztálytársa 1944-ben egyszer csak Dávid-csillaggal jelent meg az iskolában. Senki sem szólt meg emiatt, és ő sem beszélt arról, miért kell ezt viselnie. Aztán a tanító egy napon közölte, hogy Magda többet nem jön iskolába. Az emberek a faluban beszéltek, hogy a zsidókat elvitték. De hogy mi történt velük, miért nem tértek vissza, ezt talán még ma sem tudják igazán – mondta nekünk interjúalanyunk 2018-ban. B. Berta is úgy emlékezett, hogy a zsidó gyerekeknek először sárga csillagot kellett viselniük, majd a csendőrök összegyűjtötték őket. Berta szeretett volna elköszönni a barátnőjétől, Rózsitól, de figyelmeztették, hogy

tartsa magát távol a zsidóktól, mert különben őt is elviszik.

Volt, aki elég pontosan emlékezett rá, hogy a polgármester szekereket hozatott, és felszólította a zsidókat, hogy a legszükségesebb holmijaikat összeszedve szálljanak fel rájuk. A zsidók maguktól felmásztak a szekerekre, nem kellett erőszakot alkalmazni. Az ungvári téglagyárba vitték őket, ahol nagyon rossz körülmények között tartották őket, éheztek, fáztak, nyomorogtak. A visszamaradt értéktárgyakat a polgármester elhordatta a zsidók házából. Azt is megtiltották, hogy a zsidók odaadjanak valamit a szomszédoknak megőrzésre. Ennek ellenére egy szomszéd zsidó asszony a szép vállkendőjét a botfalvai K. Ilona nagymamájára bízta megőrzésre. A nagymama azonban nagyon félt, hogy lebukik, ezért a vasútállomás főnökét kérte meg, hogy rejtse el a kendőt. Az elbeszélés szerint a kendő tulajdonosa végül visszatért, és vissza is kapta a kendőjét.

Az egyik faluban interjúzva talákoztunk egy negyvenes párral, akik elmesélték, hogy pár éve a kertjükben ástak, és a földből kifordult egy aranygyűrű, amelybe jól láthatóan héber betűket véstek. A telek sorsát kutatva kiderült, hogy egy zsidó család lakott ott annak idején. A férj állítólag visszajött a munkaszolgálatból, és akadt olyan visszaemlékezőnk, aki szerint ki is ásta az elrejtett értékeit, irigyelt aranyait, és eltűnt velük. Elképzelhető, hogy ezt a gyűrűt nem találta meg. Más viszont úgy idézte föl, hogy a családból senki sem maradt életben, az elrejtett vagyont önkéntes kincskeresők találták meg, és csak ez a gyűrű kerülhette el a figyelmüket.

A koncházai N. Margit is arra emlékezett, hogy 1944-ben szekérrel jöttek a zsidókért. Gyerekként meglesték őket, és látták, hogy csak egy kis csomagot vihettek magukkal. Ő is úgy tudta, hogy az ungvári téglagyárba szállították őket. A falubeli felnőttek azt mesélték, hogy ennivalót koldultak az arra járóktól. A téglagyár a város egyik főutcájában működött, de amíg a zsidók ott voltak, a környező utcákat lezárták. Gyerekként hallotta, hogy a faluban a „téglagyári” zsidókra utalva azt a dalt énekelgetik az emberek, amelyik úgy kezdődik, hogy „Én a téglagyárban lakom...”

A rahói H. Anna szerint a magyarok bejövetele után a zsidóknak parancsba adták, hogy hagyják el a házaikat. Mindenütt „statárium” feliratú plakát lógott. Emlékszik rá, hogy az utcájukban egy zsidó nő épphogy megszülte a gyermekét, és őt is kitétték az utcára. Az asszony ezután a sáncparton ült, és sírt az újszülöttnél a karján – valószínűleg addig, míg el nem vitték. Pedig – tette hozzá – amíg a ruszinok nem lelkesedtek a magyar bevonulásért, a zsidók

kifejezetten örültek ennek, és ünnepeltek. Amikor a zsidókat elvitték, a házaikat kiürítették, a holmijukat pedig pénzért árulták. Interjúalanyunk úgy emlékezett, hogy sajnálták a zsidókat, és nem értették, miért teszik ezt velük. De nem beszéltek erről, mert féltek, és nem tehettek semmit.

Szökésről, elbújásról inkább csak anekdotikus történetek kerültek elő: valaki például megpróbálta elrejteni a zsidó nevelt lányát, de amikor megfenyegették, akkor őt is feladta a csendőröknek. Általában hozzátették, hogy semmit sem lehetett tenni az üldözöttek megmentéséért. Valaki felidézte, hogy az ő édesanyja nagyon megsajnálta a gettóba kényszerülteket, készített nekik egy kosár ennivalót, és osztogatni kezdte közöttük. Amikor a németek ezt meglátták, fegyvert szegeztek rá, és németül kiabáltak vele. (Az emlékekben rendszeresen németek, nem pedig magyarok szerepelnek, holott tudjuk, hogy a gettó őrei magyarok voltak.)

Volt, aki úgy tudja, hogy a zsidókat vonattal elvitték valahová, ahol „elégették őket”. Többször hallhattuk azt is, hogy saját hazájukba szállították őket – ezt általában nagy fejtörés után „Palesztinaként” nevezték meg –, ahol új életet kezdhettek. Előkerültek bizonytalan célzások arról is, hogy na persze, megint a zsidók jártak jól, hiszen így kiszabadultak a későbbi Szovjetunióból. „Amikor a faluból elvitték a zsidókat, akkor az emberek azt mondták, hogy biztosan megölik őket, de végül Palesztinába vitték őket, ahol jól ment a soruk” – mondta egyik emlékezőnk. Amikor megkérdeztük tőle, ezt honnan tudja, azt felelte, hogy Berman Sándor zsidó molnár '45 után visszament a faluba, majd ő is a többiek után költözött Palesztinába. N. Margit (Koncháza) Goteszmán Ignác történetét idézte föl, aki visszajött a háború után, újra megházasodott, még a házát is visszakapta, a kolhozban raktáros lett, és annyit keresett, hogy még egy új házat is tudott magának építeni, mégis kivándorolt

Bár nem voltak ritkák az efféle önfelmentő túlélési történetek, a többség azért tisztában volt vele, hogy az elvitt zsidók jelentős részét meggyilkolták. Általában hozzátették azt is, hogy nem kellett volna ezt tenni a zsidókkal, különösen a gyerekekkel. Rendszerint ilyenkor hangzott el kedves, idős nénik szájából, hogy Jézus Krisztus kereszthalála miatt történt mindez a zsidókkal. Álljon itt erre egy jellemző példa:

„– Sírva mentek szegények, olyan hirtelen jött rájuk. Olyan hirtelen, hogy, hogy is mondjam, na, rendelet, hogy kihajtani őket a házukból, és menjenek saját földjükre, na, hogy is nevezik azt, várjunk, várjunk...

– És mi lett a házuokkal?

– Hát akinek nem volt háza, az elment oda lakni.
– A nagymamája nem beszélt arról, mit gondolt, miért vitték el a zsidókat?

– Ő azt mondta, a nagyanyám mesélt, azért a zsidókat vitték el, [mert] hogy a Szentírás írja, hogy őket kell kipusztítani, mert a Jézus Krisztus szenvedett nagyon.

– Így gondolta a nagymamája, hogy Jézus Krisztus miatt büntetik őket?

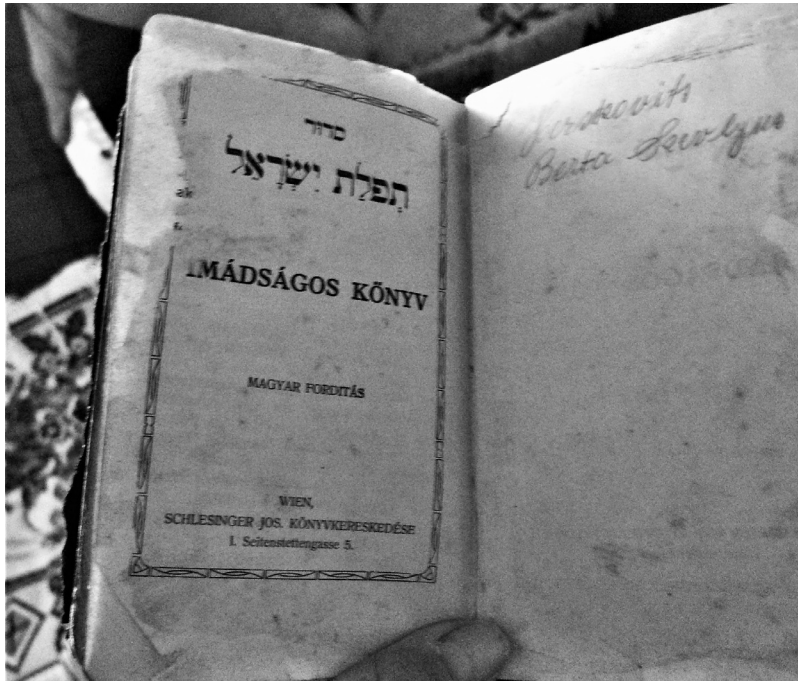
– Igen, igen. Azért, mert az le van írva a Bibliában is.

– És ön is [így gondolja]?

– És még mondják, hogy még, akik maradtak, mert még vannak zsidók, még vannak zsidók, és azokat is kell kipusztítani, hogy még egy szekerre való maradjon azokból a zsidókból.” (M. Berta, Körösmező)

A „Krisztus-gyilkosság” vádja, mint említettük, máskor is előkerült, bár a legtöbben mások véleményeként idézték fel, nem a sajátjukként. B. Veronika is sokszor hallotta, hogy Jézus halála miatt kell bűnhődniük. Sőt, szerinte, amikor elvitték a zsidókat, azok megfenyegették a helyieket, hogy visszajönnék és „keresztény fejekkel lesz kirakva az út széle.”

Magyar interjúalanyaink többsége amúgy ma is templomba járó, hívő katolikus volt.⁷ Elgondolkoztató, hogy a „Krisztus-gyilkosság” életben tartott vádja és a tulajdonképpen normális, sőt sokszor kifejezetten szívélyes szomszédi viszony vajon hogyan férhetett meg egymással. Egyik interjúalanyunk, egy kivételesen értelmes, friss szellemi állapotban lévő, jól beszélő asszony is úgy vélekedett, hogy Krisztus megölése miatt a zsidók tulajdonképpen megérdemelték, ami történt velük. A hirtelen beállott, zavart csöndben végül úgy folytatta, hogy ő maga nagyon jóban volt „Dezső bácsival”, a zsidó szomszédával, akivel egy udvarban éltek, és akitől megtanult néhány éneket is. El is énekelt nekünk egyet belőlük azon nyomban, egy jellegzetesen zsidó hangzású, hosszú dalt. Mivel korábban hosszan mesélt „Ágikáról”, a zsidó osztálytársáról, akit szintén elvittek, megkérdeztük tőle, hogy neki vajon mi köze lehetett a „Krisztus-gyilkossághoz”. Erre elmagyarázta nekünk, hogy az ősök bűne az utódokra száll, és némi teológiai vita után is kitarított az álláspontja mellett. Az újabb kínos csöndben azt tette hozzá, hogy „Ágika” utolsó erejével, amikor már vitték el őket, a kezébe nyomta az imakönyvét, amit ő mind a mai napig rendszeresen használ, mert szerinte „abban nagyon jó imák is vannak”, és csak azért nem tökéletes, „mert Krisztus urunk nincs benne”. Meg is mutatta nekünk a mind a mai napig általa használt, héber és magyar nyelvű imakönyvet, ami ott feküdt az asztalán.

Az elhurcolt zsidó osztálytárs imakönyve

Ugyanebből a faluból egy másik beszélgetőtársunk mind a mai napig a rendszeresen forgatott Bibliájában tartja 1944-ben deportált barátnője fényképét, amit könnyes szemmel mutatott meg nekünk. A nevére is emlékezett: Meisels Rozália. Négy-öt zsidó családdal együtt éltek Szernyén. A zsidók szombatonként valamelyikük házában gyűltek össze ünnepelni, és ők mentek segíteni, például tüzet rakni. Barátnőjéről azt mondta, hogy szinte a kislány biztosan életben maradt. Hiszen miért ölt volna meg bárki egy ilyen kislányt? Biztosan elment a családjával valami gazdagabb helyre. És nem esik jól neki, hogy miközben ő itt nagy nélkülözések között él, egykori barátnője nem segít neki, nem küld csomagot, pénzt. Arról azonban hiába faggattuk, vajon miért gondolja így.

Körösmezőn Marija M., egy idős ukrán asszony balladai történetet adott elő arról, miért történt mindez a zsidókkal. Elmesélése szerint egy Dikun nevezetű falubeli embertől hallotta, hogy a zsidók megsemmisítésére tett kísérletnek a következő az oka: Ferenc József császárnak volt egy zsidó barátja, akitől pénzt kért kölcsön a vasútépítéshez. Majd fiaik ezen a kölcsönön összeszólalkoztak, és a trónörökös megölte az ifjú zsidót, mire a zsidó apa elátkozta a császári családot. A császárnak ez rosszul esett, és ennek híre ment. Így valójában a zsidók iránti gyűlölet értelmi szerzője nem is Hitler, hanem az osztrák–magyar császár (trónörökös?) volt, aki-

nek Hitler ezzel mintegy a kedvébe akart járni. Marija azt is elmondta, hogy egy bizonyos Susman nevű barátja szerint, aki a magyar katonák mellett dolgozott, a zsidókat egy Babij Jar nevű helyre vitték, majd Hitler parancsára belelőtték őket egy árokba. Akiket nem lőttek le, azokat dolgoztatták vagy elevenen megnyúzták, majd bőrukéből kesztyűt csináltattak.

Más csak ennyit jegyzett meg, hogy azért kellett megsemmisíteni őket, mert Hitler nem szerette a zsidókat. Volt, aki azt is hozzátette, hogy a zsidó nagyon okos nép volt, ezért irigykedtek rájuk. (Mihajlo K.) M. Erzsébet szerint a németek nem tudták elviselni, hogy a zsidók olyan okosak voltak, mint ők, ezért megölték őket.

Többen azt állították, a zsidók maguk is úgy gondolták, hogy megérdemlik, ami velük történt. „Herschel a hazatérése után már evett sza-

A Bibliában tartott fénykép az elhurcolt barátnőről

lonnát és disznóhúst. Azt mondta, hogy az ő bűneik már le vannak róva” – emlékezett K. Miklós. Más is megemlítette, hogy neki azt mondták a zsidók: azért sem menekülnek el, mert tudják, megérdemlik, amit kapnak. „Visszajött egy Bendel nevű zsidó, aki a mai posta épületében lakott. Sosem beszélt arról, mi történt vele, csak annyit mondott, hogy nekik ezt büntetésből kellett elszenvedniük.” (Jurij D., Kőrösmező.)

K. Miklós, aki amúgy viszonylag pontos történelmi ismeretekkel rendelkezett, abban is biztos volt, hogy Hitler maga is zsidó volt, amiképpen Horthy menyje is. Egyik ukrán beszélgetőtársunk határozottan állította, hogy amikor ő Litvániában dolgozott, hallotta egy ottani zsidótól, hogy az egész azért történt, mert Hitlert egy zsidó család fogadta örökbe és nevelte fel. Ám nem támogatták a céljaiban – hatalmi ambícióiban –, és Hitler ezt sosem tudta megbocsátani nekik. Ezért állt bosszút az egész zsidó népen.

Az elhurcolt zsidók közül többen is hazatértek, volt, aki a kereskedelmet is tovább folytatta. Erre többen is kifejezetten felhívták a figyelmünket. Egy kőrösmezői bolt a mai napig is az eredeti tulajdonos, Jankil nevét viseli a köznyelvben.

Volt magyar interjúalanyunk, aki szerint a zsidók kommunisták, ők tehetnek Trianonról, Magyarország szétszakításáról, ezért tulajdonképpen megérdemelték a sorsukat. Más hozzáfűzte, hogy azért elég lett volna csak azokat megbüntetni, akik „bitangok” voltak, és belekerültek a politikába. „A zsidók elleni intézkedések okozója a zsidó származású Kun Béla volt, aki a zsidók segítségével jutott hatalomra, és az ő politikájának a következménye volt Trianon” – vélte K. Erzsébet Ungvárról. Ennek ellenére hozzátette: „Az ungváriak elkísérték őket, amikor elvitték őket, integettek nekik, és sajnálatot váltottak ki belőlük.”

Az egyik beszámoló egy Weiss nevű túlélőről szólt, aki helyi kommunistaként vett részt az ötvenes évek padlássöprésében. A történet szerint, amikor interjúalanyunk utolsó zsák kukoricáját is el akarták vinni, ő rátámadt Weissre, ezért lecsukták. Az asszony azonban nagy ravaszul azt mondta a vizsgálatkor, hogy Weiss meg akarta őt erőszakolni. Ezt az érvelést, úgy tűnik, méltányolták a kommunista hatóságok, mert három nap után szabadon engedték a gyanúsítottat. A zsidók kommunistákkal való azonosítása leginkább a magyar beszélgetőtársainknál jött elő, az ukránok ezt elég ritkán állították. Egy mezőkaszonyi bácsi is úgy vélte, a vizsziatérő és itt maradó zsidók jól éltek, még kolhozelnök és orvos is lett belőlük.

Zsidó interjúalanyunk K. Livia beszámolója persze más szemszögből mutatja meg a történeteket. Az ő emlékei szerint apját és legidősebb testvérét először munkaszolgálatra vitték Munkácsra, majd Romániába. Nem telt bele sok idő, és magyar levették dobták ki őket a saját házukból az utcára. A gettósításkor az értékeiket magukhoz kellett venniük, majd először a zsinagógába vitték őket, ahová más falukból is hoztak embereket (például a férje falujából), majd innen a beregszászi téglagyárba kerültek. Lepedőt, takarót, cipőket vihettek magukkal. A téglagyárban, ahol nagyjából egy hónapot töltöttek, a nagyapja a cipőjébe rejtett 100 forintossal igyekezett segíteni a családján, a barátai pedig az örök megvesztegetésével tudtak némi élelmet beküldeni nekik. A bevagonírozáskor azt mondták, hogy a Hortobágyra mennek dolgozni, és mindenkit egyesével átvizsgáltak, a nőket alulról is. Egyetlen bába volt, aki ezt nem volt hajlandó elvégezni, a többiek viszont kegyetlenül végrehajtották a parancsot. Auschwitzban egy nagy helyiségbe érkeztek, ahol azt kiabálták nekik, hogy hazudják magukat 16 évesnek. Itt a gyerekeket elválasztották a szüleiktől, őt magát egy téglára állítva próbálták magasabbnak, idősebbnek mutatni. Livia végül együtt tudott maradni az édesanyjával, de sok gyerek nem volt körülötte, mert a legtöbbjüket elgázostották. Számot tetováltak a karjukra, az övé a 6926, anyjéé a 6925 volt. Enni répalevest kaptak. Édesanyjával és idősebbekkel dolgozott együtt, az emberek levett ruháit szortírozták méret szerint, bár ő maga néha alig bírta elvégezni a munkát, és a hóban üléstől tuberkulózisa lett. Nem egy helyen laktak, többször átvitték őket egy másik barakkba. Amikor odaérkeztek, még csak egy krematórium volt, ott-tartózkodásuk alatt még hármat építettek, ők ezek között dolgoztak, és pontosan tudták, mire használják őket. Nagyjából egy évig voltak Auschwitzban, onnan gyalog hajtották őket Neustadtba, és ha út közben valaki elesett, azt lelőtték. Ebben a táborban szintén dolgozniuk kellett, itt is ruhákat szortíroztak. Arról, hogy felszabadultak, az egyik munkaszolgálatos férfi értesítette őket: kinézték az ablakon, és látták, hogy a német örök már nincsenek ott, mind elmenekültek.

MI LETT A ZSIDÓ ÉRTÉKEKKEL, HÁZAKKAL?

A városi interjúalanyok rendszerint arról számoltak be, hogy a deportáltak összegyűjtött holmiját szét-hordta a nép a zsinagógákban berendezett raktárakból. Egyesek szerint ez már zsidók elhurcolásakor

megtörtént, mások úgy emlékeztek, hogy csak az oroszok bejövetele után. Kivétel nélkül mindegyikük hozzátette azt is, hogy ő és a családja ebben nem vett részt. Akadt, aki ezt azzal is megtoldotta, hogy éppen a zsidó szomszéd bízta az apjára szegényes vagyontárával azzal, hogy ha nem jönne vissza, akkor az az övé lehet. Vagyis a család megtartotta ugyan a zsidók holmijait, de azokat nem „elvette”, hanem „megőrizte”. A lakásokba, üzletekbe beköltöztek, használatba vették őket, és általában akkor sem adták vissza, ha nagy ritkán valaki visszatért. Ezek a visszatérő túlélők legtöbbször elég hamar elhagyták addigi otthonukat, hiszen semmijük sem maradt, és semmit nem kaptak vissza.

Falusi környezetben erről a témáról jóval kevesebbet tudtak, vagy akartak tudni. Itt is akadt olyan, aki szerint a zsidó szomszéd a becsületes magyar szomszédjára bízta az értékeit azzal, hogy ha visszajön, visszakéri őket, ha nem, legyenek a szomszédé. Egy másik beszámoló pedig arról szólt, hogy egy túlélő – aki utóbb a román rendőrség kötelékébe került – visszakérte és vissza is kapta a családi eszékanyagot, mindent az utolsó darabig – tehát nincs igazán okuk panaszkodni. Több beszámoló is szólt arról, hogy amikor a front közeledtével kitelepítették az embereket, akkor üres zsidó házakba költöztették őket. Cs. Máriáék így kerültek Nagybocksóra, egy elhurcolt zsidó család házába, ahol még a bútoraik is ottmaradtak az előző lakóknak. Ők azonban ezeket nem használták, mert vitték magukkal a sajátjaikat. Később aztán olyanok költöztek be ezekbe a házakba, akiknek „szükségük volt rá.” (Például kibombázták őket, vagy a harcok során leégett a saját házuk.) Marija D. szerint az üresen maradt házakból mindenki azt vitt el, amit csak akart, a falusiak gyorsan széthordták a holmikat. H. Endréné azt idézte fel, hogy a zsidóktól elkobzott holmikat, ruhákat a levettékkel válogattatták szét, egy táncteremben halmozták föl, és onnan vihettek maguknak a népek, amit akartak. Testvéreinek, aki levette volt és nem hozott el semmit, azt mondta egy csendőr: „Mindenki megpakolva megy haza, te pedig csak

üresen jössz? Hogy lehetsz ilyen buta?” Amúgy a széthordott ruhákat viselték is az emberek, mert azok sokszor jobbak voltak, mint a helyi átlag. Egy interjúalanyunk azt a történetet idézte föl, hogy egy hazatért család megismerte a családfő *taleszét* (imkendőjét), amiből valamelyik szomszédasszony ruhát varratott magának. Olyan is akadt, aki azt mondta, hogy a visszatérő zsidók nagyon agresszíven próbálták visszaszerezni a holmijaikat.

Az egyik településen egy helytörténészről alapos listát kaptunk arról, mely házakban éltek egykoron zsidók. Akadt néhány, amelyet még mindig a régi tulajdonosa alapján azonosítottak – „ott lakott a meszes zsidó” –, a többségükről azonban a maiak már semmit sem tudtak. Idős interjúalanyainkat, akiket családjukkal együtt szintén kifosztottak az évtizedek során (sokakat többször is), nem nagyon rázta meg, hogy ők is elvettek másoktól, és kétségtelenül legtöbbször hátrítani akarták az ezzel kapcsolatos kérdéseket. Kivételnek számított az egyik ukrán interjúalanyunk, akit Körösmezőn rendeltek ki munkára, amikor az elhagyott zsidó házak értékeit kikapolták, és összegyűjtötték a *mikve*, a rituális fürdő épületében. (Az épület egyik része még ma is áll.) Ő úgy emlékezett, hogy a zsidók gazdagabbak voltak, mint ők, sokuknak akadtak ékszereik, aranyaik is. Állította, hogy az értékek elhordásában, elraktározásában közreműködő személyek nem loptak el semmit, egyrészt, mert szigorúan megtiltották nekik, másrészt mert úgy gondolták, hamarosan

Az egykori körösmezei mikve épülete, amely sokáig moziként működött

visszajönnek a zsidók, és akkor kiderül, hogy lop-
tak, ami pedig következményekkel járt volna.

Hogy aztán mégis hova tűnt minden, kié lett? Za-
varos idők jártak, végül is széthordták az emberek,
ha már a zsidók nem jöttek vissza a holmijukért.
Mint megtudtuk tőle, az összegyűjtött ágyneműt,
ruhákat stb. kiárúsították a helyi népeknek.

Kevesen számoltak be arról, hogy a visszatérők-
től megtudták, mi történt velük. „El voltunk mink
mi a magunk bajával foglalva” – magyarázta egyik
interjúalanyunk. Nem sokan érdeklődtek az iránt,
hogy mi is történt a zsidókkal – bár ilyen beszámoló
is elhangzott.

A ráti K. Mária például elmondta, hogy a „me-
szes zsidó”, aki a háború előtt mész árusításával fog-
lalkozott, a háború után ismét megjelent a faluban,
és az ő édesanyjától kért kölcsön három koszorú
fokhagymát – azzal indította újra az üzletelést. Egy-
szóval, mintha a világ visszatért volna a normális
kerékvágásba. Hogy a többiekkel, az eltűntekkel
mi lett? De hiszen annyian tűntek el mások is – jött
a sokszor ki nem mondott, de érzékeltetett válasz.

P. Mária Korláthelmecen több szép történetet
idézett fel barátjánéről és padtársáról, Weisz Sze-
rénáról, akivel sok időt töltött együtt. Jó pár zsidó

szokást megemlégett kedves emlékként, mint példá-
ul a zsidó esküvőket, ahol a menyasszonyt egy szé-
ken felemelték, miközben alatta trágya volt, a vőle-
gény pedig dalolva körbejára őt. Ám amikor azt kér-
deztük, mi történhetett Szerénával, mi történhetett
ezekkel az emberekkel, miért tűntek el, akkor csak
annyit felelt, hogy nem tudja. És arra sem emléke-
zett, hogy valaha beszéltek-e erről a faluban.

KÖRÖSMEZŐ

A zsidók körösmezői összegyűjtéséről és Kame-
nyec-Podolszkijról még csak nem is hallott senki.
(1941. augusztusában a Szovjetunió német megszá-
lás alá került részére több mint 23 ezer, zsidónak
nyilvánított embert toloncoltak ki Magyarországról,
így próbálva részben „zsidótlánítani” Kárpátalját.
A kitoloncoltakat először Körösmezőn gyűjtötték
össze, borzalmas körülmények között, majd tovább-
lőkték őket a németeknek. A gyilkosságokat végre-
hajtó németeknek egy idő után elegük lett az öldök-
lésből, és hagyták elszökni a megmaradt embereket,
akik közül nagyon sokat a környékeliek vertek
agyon. Szinte csak mutatóban maradt túlélő.) Az

Sírkövek a körösmezői zsidó temetőben

itt lakók válasza – a metakommunikatív jeleket is figyelve – őszintének tűnt, arról nem is beszélve, hogy még helytörténész ismerősünk sem tudott sokat az eseményről, amiképpen a környék történelmét kutató helyi történész sem. (Mindketten ukránok, bár egyikük meglehetősen jellegzetes magyar nevet viselt – Béla Bélovics.) Ennek oka az lehet, hogy az emlékezők személyesen nem láthatták a zsidók összegyűjtését, a szovjetunióbeli majd az ukrán történetírás pedig nyilvánvalóan nem foglalkozott ezzel a „magyar” epizóddal, így utólagosan sem értesülhettek róla.

Így a holokauszt egyik első tömeggyilkosságáról az *oral history*-interjúk során szinte semmit sem hallhattunk. Egyedül egyik zsidó interjúalanyunk F. Dóra idézte fel Aknaszlatinán, hogy testvérét oda deportálták, majd valahogy elindult hazafelé, de sosem érkezett meg, útközben valahol eltűnt, megölték, bár Ökörmezőről még tudott üzenni a családjának. De azóta sem tudnak semmit a sorsáról. Ahogy a körösmezőiek sem, mi történt a településükön.

JEGYZETEK

- 1 Az interjúkat Aknaszlatina, Barkaszó, Beregszász, Botfalva, Császlóc, Cserni Szmeszkogo, Írhóc, Gyertyánliget, Korláthelmece, Körösmező, Mezőkaszony, Myzhoria, Nagybocksó, Nagydobrony, Nagygéc, Nyznyi Stidenkyi, Palágykomoróc, Rahó, Salánk, Szürte, Tarnóc és Ungvár településeken készítettük. Az interjúk készítését Noemi Szekely-Popescu vezette és koordinálta. Munkatársaink voltak: Kriza Bori, Wizner Balázs, Vákv Marietta és Dmitro Tuzsanszki.
- 2 Egy korábbi változat: Dési János: „Jó emberek voltak”. *Mozgó Világ*, 2019/7–8, 88–104.
- 3 Dupka György több könyvet is írt erről, az egyik: „*Ne ítéljétek el...!*” *Zsidó népiártás, antiszemita üldözés Kárpátalján a náci és a kommunista eszmék nevében (1958–1991)*. Ungvár–Budapest, Intermix, 2015.
- 4 Dupka: „*Ne ítéljétek el...!*”, 343.
- 5 Lajtai Péter rekonstrukciója a megmaradt romok alapján.
- 6 DEGOB 1284. sz. jegyzőkönyv
- 7 Itt fontos megjegyezni, hogy az interjúalanyok megtalálásában és a beszélgetések megszervezésében több katolikus pap is kifejezetten készségesen segített, ahogy több katolikus közösségi ember is támogatta a munkánkat, fontosnak minősítve ezeket az emlékeket a megőrzését.